

Fig. 1. Kirken set fra sydvest. Foto AM 2005. – *The church viewed from the south west.*

SKT. MICHAELIS KIRKE

TIDL. TYSKE KIRKE OG GARNISONSKIRKE

HISTORISK INDLEDNING. Kirken, der er indviet 1. juni 1668 af biskop Peder Kragelund, Ribe,¹ betjente i de første mange år fortrinsvis fæstningsbyens tysktalende indbyggere. Den kaldtes fra begyndelsen Tyske Kirke, og først o. 1724 fik den navnet Skt. Michaelis Kirke. Det skete efter en henvendelse til biskoppen fra sognepræst Henrik Pontoppidan, der også havde bragt navnet 'Salvatore' (Frelsers Kirke) i forslag.² Præsten

havde forinden henvendt sig til dronning Anna Sophie og bedt hende være kirkens 'gudmoder' (jf. \uparrow bygnings-tavle nr. 2, s. 381).³

Planerne om en tysk kirke i Fredericia nævnes første gang 10. febr. 1664, da Frederik III bød alle kirker i Danmark yde hver 2 rdlr. til hjælp til en kirke, som foreløbig skulle bygges af bindingsværk.⁴ 1665 fuldførtes \uparrow Danske Kirke (Trinitatis Kirkes forgænger, jf.

s. 355) på den østre af de to karréer, der allerede på byggekortene i 1650'erne var udset til kirker (jf. indledningen s. 276f.). Tyske Kirke fik tildelt den vestre 'kirkekarré', og kongen beordrede 1. maj 1665, at jordstykket blev indviet, så det kunne tages i brug til kirkegård. Samme år blev den første præst, Immanuel Cirsovius, kaldet til 'den tyske menighed i Fredericia'.⁵

Sognegrænser og sognedeling. 1666 deltes byen således, at alle huse vest for den projekterede, men aldrig færdiggjorte Kongens Kanal og Prinsessegade tilfaldt Tyske Sogn (jf. indledningen s. 280). Fra 1667 var Erritsø, der tidligere havde være anneks til Taulov Sogn, tillagt Tyske Kirke; 1735-1812 var kapellanen ved Tyske Kirke tillige sognepræst for Erritsø. Dette sogn udskiltes 1957 som et selvstændigt pastorat, og 1974 udskiltes også Hannerup Sogn af Michaelis Sogn, efter at Søndermarksområdet fra 1959 havde været et særligt kirkedistrikt.⁶

Tyske Kirke blev officiel *garnisonskirke* ved kgl. resolution af 4. dec. 1700, som fastlagde de endelige grænser for de to sogne og bestemte, at garnisonen skulle høre til Tyske Kirke. Men kirken havde da i realiteten allerede været kirke for garnisonen i det mindste fra

1687, da Danske Kirke som kompensation fik tillagt landsbyen Stoustrup.

I kirken prædikedes oprindeligt alene på *tysk*, senere skiftevis på dansk og tysk indtil 1830. Fra 1843 indførtes atter prædiken på tysk første søndag i hvert kvartal, en følge af at 13. linje-infanteribataljon, som næsten alene bestod af tysktalende mandskab, fik garnison i byen. Det tysk sprog bortfaldt endeligt 1848.

Kirkens status som garnisonskirke medførte både forpligtelser og fordele. Ved højtiderne modtog sognepræst og kapellan offerpenge af hvert kompagni, og blandt officererne var der adskillige personer af høj rang og med formue, som bidrog til kirkens og præsternes indtægter. Officererne i uniformer overværede med deres familie gudstjenesten fra de bedste pladser, mens menige måtte sidde bagest i kirken, der i løbet af 1700-tallet med de mange militære begravelser og gravfæner har antaget præg af en veritabel mindehal (jf. gravminder s. 413). Kirkegang var en pligt for soldaterne, og oplæsning af krigsartikler og ordonnanser var et led i gudstjenesten.⁷

Kirkeloftet brugtes i 1700-tallet til opbevaring af 'kongens korn' og 'kongens havre'.⁸

Fig. 2. Monument for general F. R.H. Bülow, rejst på torvet foran kirken 1859. Portrætbuste af bronze, udført af H. W. Bissen, overdækket af triumfbue, opført 1880 efter tegning af L. A. Winstrup (s. 364). Foto AM 2005. – *Monument to General F. R.H. Bülow, erected on the square in front of the church in 1859. Bronze portrait bust by H. W. Bissen*

BELIGGENHED OG KIRKEGÅRD

Den øst-vest vendte kirke er opført midt på en karré i fæstningsbyens vestlige del, der allerede i 1650'erne var udset til at skulle rumme den ene af byens to projekterede kirker (jf. indledning s. 355). Det rektangulære jordstykke (jf. fig. 3) afgrænses i øst og vest af Vendersgade og Norgesgade, og i nord og syd af Jyllandsgade og Sjællandsgade.

Karréen er af omtrent samme størrelse som den, hvorpå Trinitatis Kirke er opført, men modsat denne kom Tyske Kirkes kirkegård aldrig til at udfylde hele arealet. I de første år var der afgivet plads til haver og med tiden også til bygninger, således til en skole nordøst for kirken. Med opførelsen af byens rådhus 1760 (jf. ndf.) på hjørnet

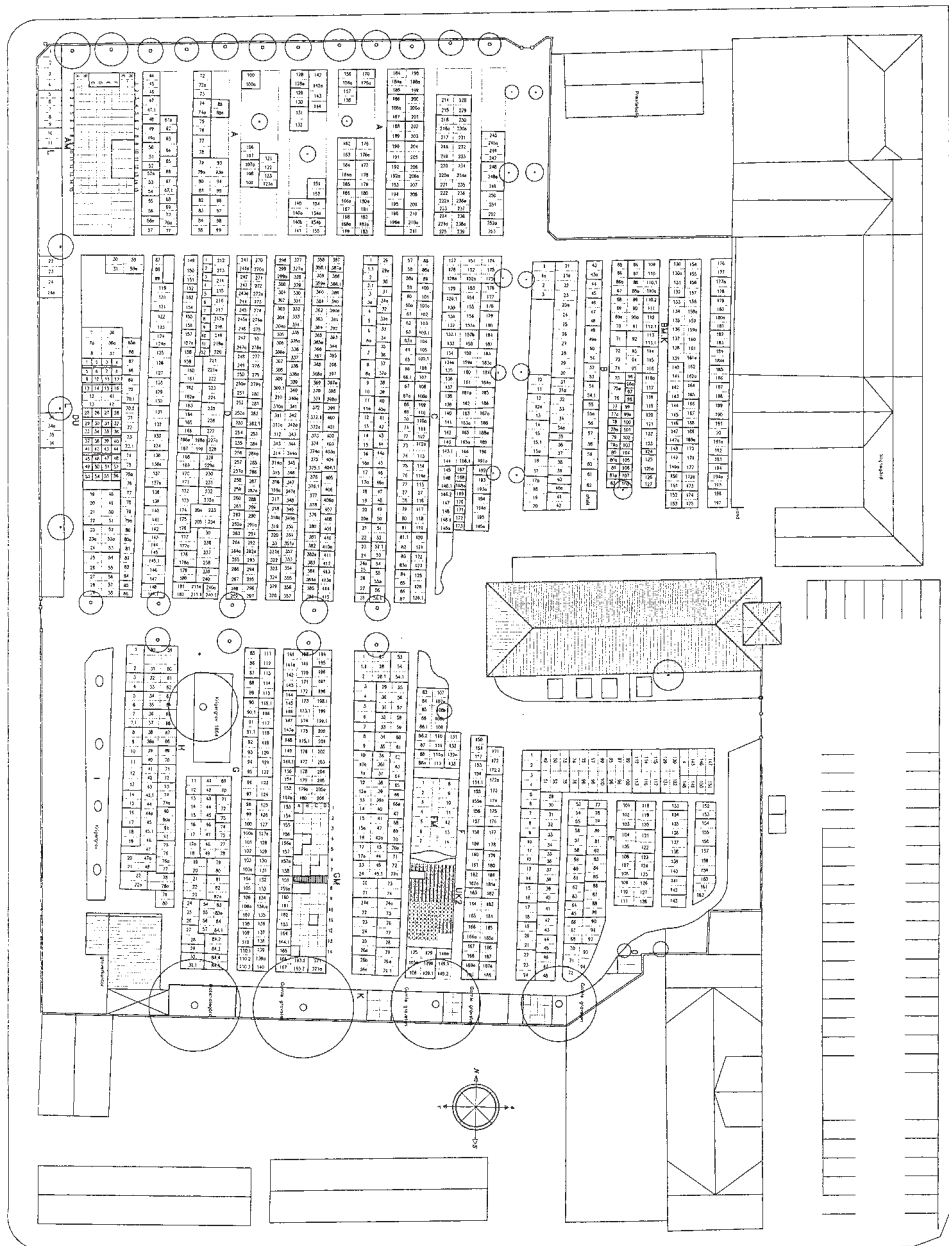

Fig. 3. Plan over kirkegården og nærmeste omgivelser. 1:1000. Tegnet af landskabsarkitekt Finn Andersen 1996. – *Plan of churchyard and closest surroundings, 1:1000.*

af Vendersgade og Sjællandsgade udskiltes hele karréens søndre del samt et torv mellem rådhus og kirke. Dermed blev kirken centralt placeret i umiddelbar nærhed af byens verdslige centrum, hvorfor det 1763 følte naturligt at rejse kirkens nye tårn ved kirkens østende – ud imod torvet.

Kirkegården optager i dag de nordvestre to tredjedele af den oprindelige 'kirkekarré', mens torvet (fra 1964 Bülows Plads) udgør en åben plads foran kirke og rådhus. Kirken ligger forholdsvis lavt, idet kirkegårdens terræn falder fra de øvrige tre sider, stærkest fra nord.

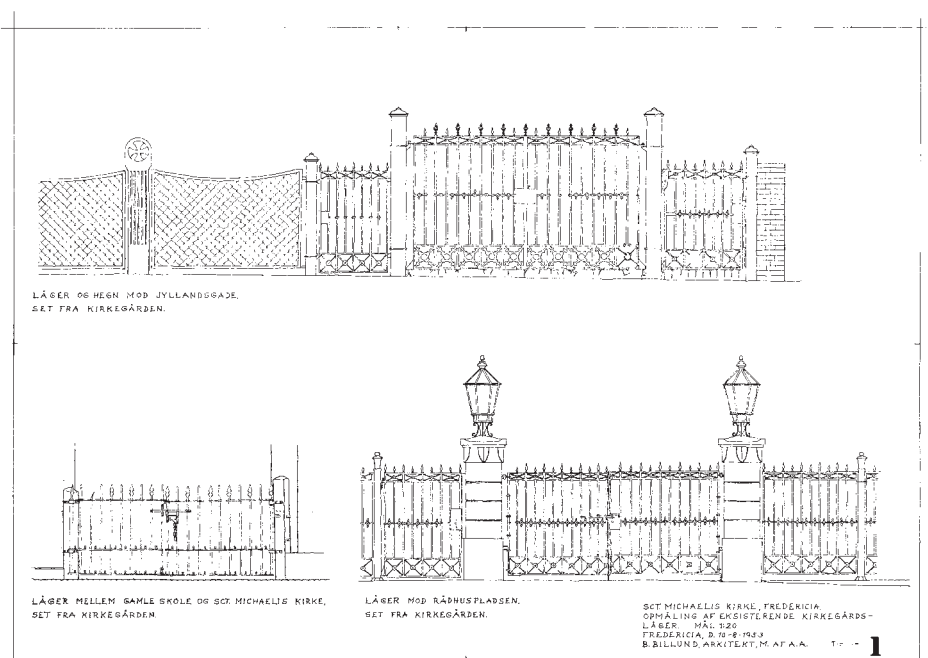

Fig. 4. Kirkegårdens indgange. Porte og låger med jerngitterfløje (s. 363). Opmåling ved B. Billund 1953. 1:100. Lokalhistorisk Arkiv. – Churchyard entrances. Gates with iron gratings.

Hegnet mod rådhusortvet består af et delvist fornyet støbejernsgitter fra 1860 (jf. fig. 6). Mod syd (imod den nu bebyggede 'rådhusgrund') er der en betonmur og mod vest og nord (Norgesgade og Jyllandsgade) galvaniserede trådnæt, op-hængt mellem cementpiller. Mod præstegårdshaven og menighedshuset (den tidligere skole) i karréens nordøstre del afgrænses kirkegården af teglhængte rødstensmure fra 1900-tallet, hvori der er indsat fire ældre gravsten (se ndf.).

Indgange (jf. fig. 6). Hovedindgangen fra torvet, nær kirkens sydøstre hjørne, indgår som en del af støbejernsgitret mellem rådhus og kirke og lukkes af nyere gitterfløje mellem granitpiller, der er kronet af tidligere gaslygter. Opmålingen af ældre gitterfløje (fig. 4) viser tillige kirkegårdens øvrige indgange, således som de tog sig ud 1953 og til dels stadig er bevaret: gitterporten mellem kirke og menighedshus, den vestre port fra Norgesgade, placeret midt i kirkens længdeakse, og den nordre indgang, hvoraf nu kun den østre låge er tilbage.

I *beplantningen* indgår nogle få ældre lindetræer langs det søndre skel. En allé af stynet lind forbinder porten i Norgesgade og kirkens hoveddør i vestgavlen.

FÆLLESGRAVE. 1) En *fællesgrav* midt på kirkegården rummer 40 danske soldater fra krigen 1864. Kun få var faldet i kamp, resten døde på lazaret af deres sår og af tyfus. Den opkastede, rektangulære og græsklædte grav indrammes af en mur af kløvet kamp og minder dermed i sin opbygning om krigergraven på Trinitatis Kirkegård (se s. 289).

Et *monument* midt på graven, udført af stenhugger H. A. Kleving og afsløret 6. juli 1866, udgøres af to kampesten, rejst over hinanden og hvilende på en aftrappet sokkel af granitkvadre. Den kortfattede indskrift lyder: »For 40 danske Krigere 1864. Herren er mit Hiertes Klippe og min Deel evindeligen Ps(alme) 73,26. Vorder stærke i Herren Eph(eserne) 6,10«. En kampesten på selve graven, nord for monumentet, er ifølge indskrift sat som *gravsten* for »Chr. Christensen, Sekondlieutenant af 21. Regiment, falden ved Fredericia d. 23. Marts 1864«. ⁹

Som en art *genforeningsminde* over Sønderjyllands tilbagekomst til Danmark er der 1920 i fællesgravens hjørner indsat fire rejste granitpiller, kronet med stenugler. I de to nordre er indhugget »9. Juli« og »1920«. ¹⁰

2) En sløjfet (†) *fællesgrav* uden fysisk markering og nu kun mindet ved fire støbejernskors på kirkegårdens vestre del (se kirkegårdsmonumenter nr. 4-7, s. 424) har rummet 241, muligvis flere, slesvig-holstenske soldater, der faldt i slaget ved Fredericia 6. juli 1849.¹¹

BYGNINGER OMKRING KIRKEN. Et *materialhus* i kirkegårdens sydvestre hjørne til brug for graveren, i ét plan og af gule sten, er opført 1969 efter tegning af arkitekt Axel Olsen.

Menighedshuset 'Michelis Gården' på hjørnet af torvet og Vendersgade tjente som *skole* 1724-1918. Den ældste del af bygningen rækker tilbage til 1600-tallets slutning og var i de første år bolig for klokker og organist, før den 1724 blev udvidet og tillige indrettet til skole.⁸ Huset er forlænget mod nord 1834. Ombygningen til menighedshus med konfirmandstue og kirkekantor er foretaget 1975 under ledelse af arkitekt Helge Andreassen, Vejle. Det fremtræder som en enkel vinkelbygning med gulkalkede facader og tegtag. På sydsiden, mod torvet, er der ca. 1927 opsat en *mindetafle* for stifteren af Det danske Missionsselskab B. F. Rønne (1764-1833), hvis fader, Albert Nielsen Rønne, var kirkens klokker 1763-99. Indskriften lyder: »Her fødtes Præsten Bone Falck Rønne, Stifteren af Det danske Missionsselskab, 20. december 1764. Frygt ikke, tro ikkun. Luk. 8,50«. ¹²

Det tidligere *rådhus*, fra 1964 ting- og arresthus, på hjørnet af Sjællandsgade og Vendersgade er opført 1859-60 efter tegning af arkitekt F. Meldahl. Det er en historicistisk bygning i blank mur af røde sten med striber af grå imellem. Den domineres mod gaden af tre aftrappede gavlfremspring, hver med en bred, spidsbuet blanding. Facaden er trukket tilbage, så den flugter med kirkens østgavl, hvormed der som nævnt blev afset plads til et torv (nu Bülow's Plads).

Det foregående *†rådhus*, opført 1760-62 og nedrevet 1859, var trukket helt ud i karréens sydøstre hjørne (jf. fig. 5). Det var bygget efter tegning af de to Fredericia-murermestre, Christian Thomsen og Johan Bardewick, begge medlemmer af menigheden, og var et klædeligt lille hus i barokstil med afvalmede tage og et lille klokkespir midt på tagrygningen.¹³

Præstegården, Jyllandsgade 8, er opført 1927 efter tegning af arkitekt B. Billund. Som præstebolig afløste den ejendommen på hjørnet af Vendersgade og Jyllandsgade, opført 1856 og forhøjet med en etage 1886.

Torvet foran kirken og mellem denne og rådhusbygningen er en åben brolagt plads. Navnet Bülow's Plads skyldes det *monument* for general F. Bülow (1791-1858), der blev rejst på pladsen på tiårsdagen for udfaldet fra Fredericia 6. juli 1859. Monumentet (fig. 2), lige uden for kirkegårdens hegn, består af en portrætbuste af bronze på en høj granitsokkel, udført af billedhuggeren H. W. Bissen. Indskriften på soklen lyder: »General lieutenant F. R. H. Bülow, Seierherren i Fredericia-Slaget d. 6. Juli 1849. Hans Støv hviler paa Dybbøl Kirkegaard«. Busten er 1880 overdækket af en klassisk triumfbue, opført efter tegning af L. A. Winstrup. Buen bærer indskriften (med ro-mortal) »6. Juli 1849«.

KIRKEGÅRDENS ÆLDRE HISTORIE. Kirkegårdens udstrækning i begyndelsen af 1700-tallet fremgår af J. Themsens kort i januar 1724 (s. 276, fig. 4). 'Kirkekarréen' var da langt fra udfyldt, og kirkegårdens hegn var trukket et godt stykke tilbage fra gadelinjen; kun mod vest rakte begravelserne helt frem til Norgesgade. Nordøst for selve kirken, der 1722 var blevet forlænget mod øst (jf. s. 371), ses den lille bolig for klokker og organist, kort før den 1724 blev udvidet og indrettet til skole.

Kortet fig. 5 viser kirkegården og nærmeste omgivelser 1818. Af den oprindelige karré er rådhuset og den såkaldte 'rådhusgrund' siden 1760 skilt ud, mens kirkegården udgør arealet umiddelbart rundt om kirken. Dog var et jordstykke mod Norgesgade i vest optaget af hhv. to 'tobakshuse' (tørrelader) og et stykke 'pløjeland', der benyttedes af sognepræsten. Mod Jyllandsgade i nord lå på hver sin side af indgangen (ud for Kirkestræde) 'forstander Bruuns have' i vest og 'fabrikens have' i øst, mens grunden nordøst for kirken var optaget af skolebygningen og dennes have. En gangsti syd og vest om kirken forbandt rådhus-torvet med indgangen fra Jyllandsgade i nord, mens en mindre sti førte fra kirken til Norgesgade.

både som 'porte' og 'låger' eller som 'riste' efter de smedede jernriste, der lå i bunden af indgangene for at holde småkreaturer ude.⁸

†*Klokkehus*. Et formentlig fritstående klokkehus på kirkegården omtales gentagne gange før opførelsen af et egentligt tårn ved kirkens østende 1763 (jf. s. 374). Ifølge regnskaberne synes det at have været et tømret hus på en muret sokkel, således betales murermester Johan Peiter 1702

for 'tårnarbejde'. I forbindelse med en reparation af 'klokkehuset' 1713 lavede tømmermanden en tegning til 'klokkeværket'. 1720 omtales en 'trappe op til klokkerne', og 1731 blev 'grundvolden under klokketårnet' repareret. 'Klokkehuset' blev opbygget af nyt 1735, hvortil der medgik 650 mursten og store mængder egetømmer. Huset prydedes, vel på spiret, af 'to store træknopper med et kors på'.⁸

Fig. 6. Kirken set fra torvet i sydøst. Foto NJP 2006. – *The church viewed from the square in the south east.*

BYGNING

OVERSIGT. Kirken er en barok- og empirepræget langhusbygning med en logetilbygning ved nordsiden og et lavt, indbygget tårn i østgavlen. Den oprindelige bygning, der blev indviet 1. juni 1668, var en afvalmet bindingsværkslænge, og først i løbet af 1700-tallet blev kirken udbygget til sit nuværende omfang. Disse ændringer og udvidelser, hvorunder bindingsværket i etaper blev omsat til grundmur, indledtes 1722 med en forlængelse af koret, tegnet af ingeniørofficeren Jørgen Themsen og opført af murermester Hans Corneliusen, Odense. 1741 omsattes sydsiden til grundmur, og kirken fik en mindre udvidelse i vest. 1760-61 tilføjedes logetilbygningen i nord, indeholdende pulpiturstole i to etager over underliggende gravkrypter og samlet under samme tag som kirken. Tilbygningen er tegnet af murermester Cornelius Hansen, Fredericia, og opført af murermester Christian Thomsen, mens en tredje Fredericia-mester, Johan Bardewick, 1763 opførte det første lille tårnklokketårn ved kirkens østende. Et tvåbenhus ved korets sydside fra 1722 er fjernet 1828, mens en lille tilbygning ved kirkens nordside, formodentlig et trapppehus, er nedbrudt i forbindelse med udvidelsen 1760.

Tårnet fik sin nuværende skikkelse ved en ombygning 1828 ved murermester Niels Jacob Rasch, som bearbejdede et forslag af stiftsbygningskonduktør Johan Hanck, Odense. Kirkebygningens barokpræg ændredes hermed til klassicisme, og dette præg blev forstærket ved en *indvendig istandsættelse 1831-34* (se inventar s. 384), hvortil der blev leveret interessante forslag af Hanck og af arkitekt G. F. Hetsch.

En voldsom *brand 4. juni 1955* nødvendiggjorde en omfattende *istandsættelse og ombygning 1955-56*, der blev ledet af arkitekt B. Billund og gav kirken det udseende, den har i dag. Tag og loft blev fornyet og det lille tårn helt nybygget. Logebygningen blev forlænget med et præsteværelse i øst, og samtidig blev murene skåret 1 m ned i højde. Udbygningen dækkes nu af et svagt skrånende, kobbertækket tag med vandrette kamme i enderne, hvad der yderligere har styrket kirkens klassicistisk præg. Korgavlens vinduer, der blev blændet 1873, er genåbnet 1995 og forsynet med mosaikruder efter udkast af arkitekt Alan Havsteen-Mikkelsen.

Disposition. Behandlingen af bygningen falder i to hovedafsnit: en kortfattet bygningsbeskrivelse og en række afsnit, der i kronologisk rækkefølge redegør for bygningens historie, heriblandt også adskillige projekter til ændringer, der aldrig blev realiseret. Afsluttende gives nogle tematiske oversigter, der bl.a. behandler vejrhaner og bygningstavler.

BYGNINGSBESKRIVELSE

Kirken, der senest er ombygget i forbindelse med istandsættelsen efter branden 1955, er som nævnt resultatet af en successiv udbygning i 1700-tallet af den oprindelige kirke fra 1668. Bygningen består af et *langhus* med kor og skib i ét, et lille tårn i øst samt en logetilbygning ved nordsiden, der 1955-56 er forlænget med præsteværelse og ligkapel. Den klædelige bygning dækkes af et stort, afvalmet og opskalket tag, tækket med vingetegl (jf. opstalterne fig. 9), mens der er kobbertag på tårn og nordre tilbygning.

Langhusets pudsede og hvidtede mure rejser sig over en sortsværtet, groft tilhugget *sokkel* af granit. Facaderne, der er afsluttet med en profileret gesims, prydes af *lisener*, der er anbragt, så hjørnerne er holdt frie. I det ydre adskiller kor og skib sig kun fra hinanden ved en forskel i lisenernes rytme, idet korets er anbragt forholdsvis tættere ved hinanden. *Hovedindgangen* i vest (fig. 8) er en rektantet dør med dobbeltfløje i en rundbuet, profileret indfatning med korssmykket 'tympanonfelt'. Høje, rundbuede *vinduer* med trækarme, indvendig anbragt i dybe, rundbuede nicher, er fordelt med syv i sydsiden og to i hver gavl, flankerende hhv. tårn og dør.

I nordsiden (fig. 9) levner *logetilbygning* siden forlængelsen 1955-56 kun plads til to vinduer i selve kirkerummet. Tilbygningens nordfacade er ved lisener delt i seks brede fag. Heraf har 2. og 5. fag bevaret de højtsiddende, fladrundbuede fløj-døre fra 1760 (jf. fig. 12), der leder ind til hhv. præsteværelse og loger (pulpiturer). Der er adgang til ligkapellet gennem en fladrundbuet port i vestmuren. Tilbygningen dækkes siden 1955-56 af et lavt halvtag med vandrette kamme i enderne, alt beklædt med kobber.

Det lille, empireprægede *tårn* ved korgavlen (fig. 6) er opført af murermester Niels Jacob Rasch »1828« (angivet med romertal) efter en bearbejdet tegning af Johan Hanck (fig. 13). Tårnet er halvt indbygget i kirken, men uden at give sig til kende

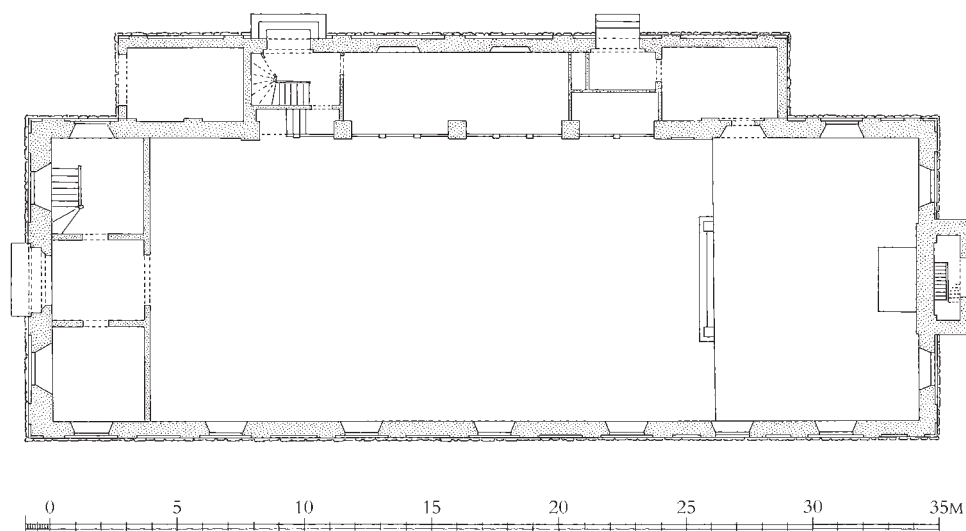

Fig. 7. Den nuværende kirke. Grundplan, 1:300. Tegnet af MN 2006 efter plan af B. Billund 1955, suppleret af NJP. – *Present-day church. Ground plan, 1:300.*

indvendig, og dets kobberklædte hætte, der krones med et forgyldt kors, når knap til kirkens tagryg. Nederst står facaderne med en refendfugning. En dør i østsiden er indrammet af en fremspringende klassicistisk portal med to frie søjler, hvorover der er anbragt et halvcirkulært vindue (en 'lunette'). Klokkeetagen er optaget af en 'serliana', en tredelt åbning, hvoraf den midterste, rundbuede del øverst indeholder en urskive. Den tredelte åbning, der fungerer som glamhul, skærmes yderst af balustre af træ og bag disse af jerngitre.

Tagrender og nedløbsrør af grønirret kobber er karaktergivende for den hvidkalkede kirkes helhedspræg. Dens status af købstadkirke understreges yderligere af fem *gaslygter* fra 1800-tallets senere del (nu ombygget til el), der bæres af kunstfærdige arme af støbejern, to i vest og tre i nord. Dørfløje og port er malet lyseblå, ligesom der også indgår en lyseblå stribe i de hvidmalede vinduesrammer.

I det *indre* er korets gulv hævet tre trin i forhold til skibet. I den afskildrede vestende er der under orgelpulturet indrettet personalerum og dåbsværelse, placeret hhv. nord og syd for en lille entré inden for hoveddøren. I det nordvestre hjørne giver en tømret trappe adgang til loftet. I nordre langsideside åbner de to etager med tømrede loger

sig mod selve kirkerummet; kun den østre loge, tilhørende garnisonskommandanten, er bevaret som et særskilt rum. En dør vestligt i nordvæggen leder ind til et trapperum, hvorfra der er adgang til logerne fra kirken. En dør i præsteværelsets sydside, indsat i et blændet vinduesfelt, forbinder dette med koret. Det store, åbne kirkerum, med pudsede og hvidtede vægge, dækkes siden 1956 af et *betonloft*, der på undersiden er beklædt med profilerede, hvidmalede brædder, som danner en hulkel ved langsiderne. *Gulvet* i koret og skibets gangarealer dækkes af vinrøde tæpper; under stolene er der grå og rødlige kalkstensfliser.

BINDINGSVÆRKSBYGNINGEN

1668-1722

Kirkens udseende frem til udvidelsen 1722 og de følgende år kendes kun i hovedtrækkene. Bygningens grundrids er gengivet på et kort af J. Thomsen (s. 277, fig. 5), der viser en rektangulær bygning med en dør i hver gav. Af regnskaberne og andre skriftlige vidnesbyrd fremgår det, at kirken var et enkelt udformet *langhus af bindingsværk* med koret i østre ende, 12 fag langt og af samme bredde, 20 alen (12,6 m), som den nuværende kirke. Taget var afvalmet og tækket med tagsten.

Fig. 8. Kirkens vestgavl med hovedindgang, bygningstavle 1741 (s. 381) og vindfløj ca. 1675-1700 (s. 379). Foto AM 2006. – *West gable of the church with main entrance. Construction plaque, 1741, and weather vane c. 1675-1700.*

Hovedindgangen, ‘den store kirkedør’, var fra begyndelsen i vest, mens præsten benyttede døren bag alteret. Denne østre dør gav direkte adgang fra gaden og fristede kirkegængerne til at skyde genvej. Ifølge sognepræst Henrik Pontoppidan 1722 var det ‘særlig officerer og deres fruer’, der tog sig denne frihed og det tilmed midt i de ‘helligste forretninger’, hvad der var til betydelig gene for præsten.¹⁴

Sammenlignet med den danske menighed, der 1690 havde kunnet tage den nybyggede Trinitatis Kirke i brug, oplevede den tyske menighed deres

kirke som meget beskeden. 1724, to år efter at bygningen var blevet forlænget med et nyt kor af grundmur (se ndf.), fandt Henrik Pontoppidan, at ‘kirken ikke i mange år kunne komme i den stand, som den danske kirke er i’. Skibet på 12 fag var fra 1668, ‘som før (kun var) et hus, (der var brugt) til kirke’. Denne del af kirken var kun ‘sammenføjet af tømmer og opfyldt derimellem af mursten’.² Og i et nyt klagebrev 1727 udregnede samme præst, at den tyske kirke stadig manglede seks fag i længden og to i bredden i at være lige så stor som Trinitatis Kirke.¹⁵

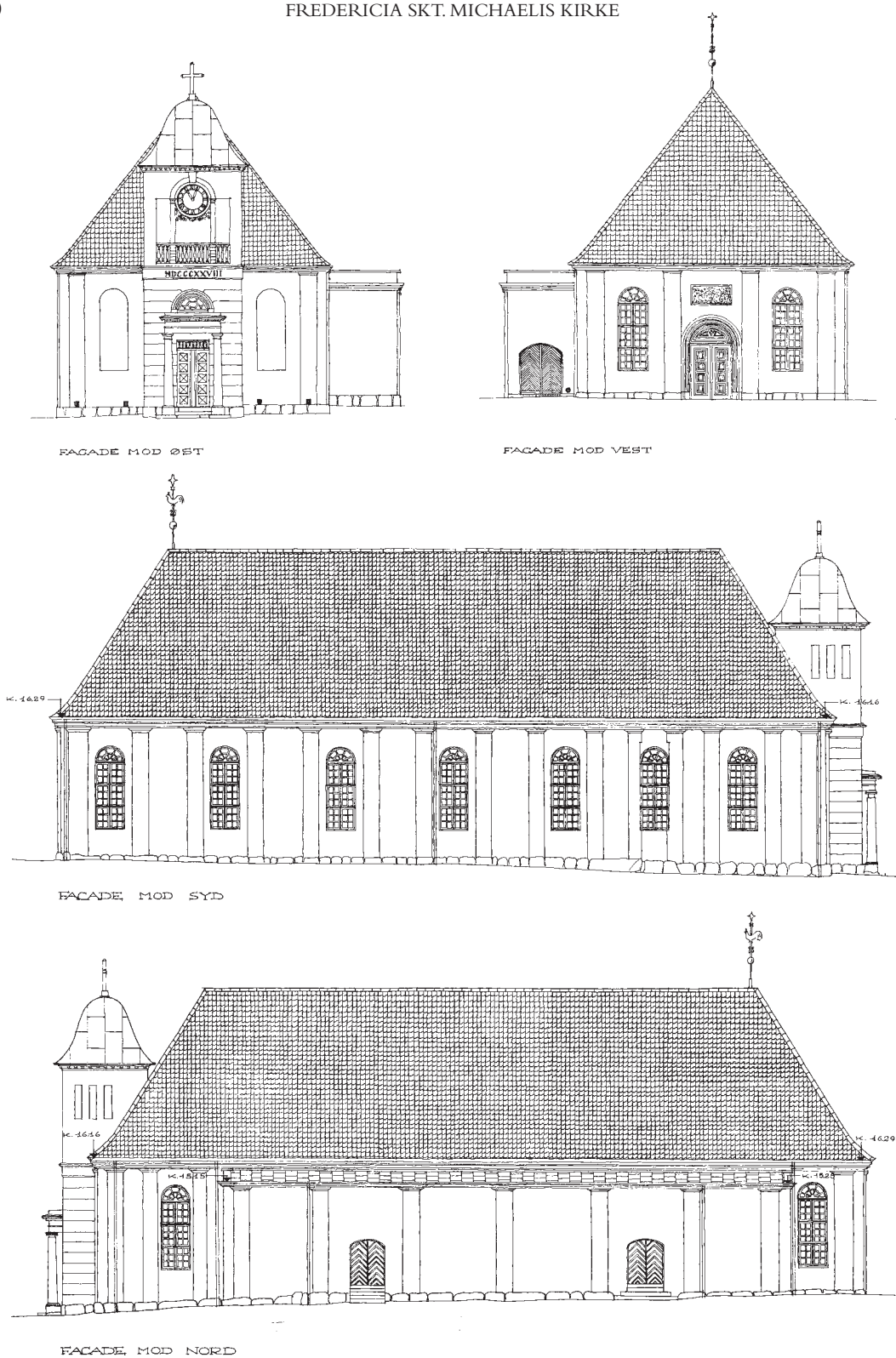

Fig. 9. Den nuværende kirke. Opstalter af kirken, 1:300. Skitseforslag til kirkens genopbygning ved B. Bil-lund 1955, justeret af NJP 2006. Tegninger i Lokalhistorisk Arkiv. – *The present-day church. Elevations, 1:300.*

Fig. 10. Den nuværende kirke. Tværnit mod vest og øst, 1:300. Forslag til kirkens genopbygning ved B. Billund 1955. – Present-day church. Cross-section towards west and east, 1:300.

ÆNDRINGER OG TILFØJELSER 1722-63

KORET er opført 1722 som en grundmuret tilføjelse til østenden af den oprindelige bindingsværksbygning. Det er bygget efter en tegning af ingeniørofficeren, overkonduktør Jørgen Themsens, efter at der forinden havde været forelagt et udkast af bygmester Kay Stallknecht. Forlængelsen, der er jævnbred med kirken og som dette har afvalmet tag, blev oprindelig bygget over en nu tilkastet gravkælder. Murerarbejdet udførtes af murermester Hans Corneliussen, Odense.

Kay Stallknechts ikke benyttede forslag. Byggearbejdet, der belyses af korrespondancen¹⁶ og kirkeregnskaberne,⁸ forberedtes det foregående år, da sognepræst Henrik Pontoppidan 27. marts 1721 ansøgte biskop Laurids Thura om tilladelse til at måtte forlænge kirken med et nyt kor. Vedlagt ansøgningen var en farvelagt *grundtegning* (fig. 11) af bygmester Kay Stallknecht med dennes overslag på tysk, dateret Kolding 28. okt. 1720. Forslaget, hvis manglende realisering måske skyldtes, at det var for dyrt, viser en tredelt afsluttet tilbygning over en hvælvet gravkælder i hele korets udstrækning. Kælderen fik lys gennem fem smigede åbninger, og hvælvene hvilede på to firkantede piller midt i rummet og på halvpiller ved væggene. Ifølge overslaget ville

det samlede byggeri kræve i alt 105.600 flensborgske mursten.

Jørgen Themsens tegning. Biskoppen tillod 10. maj 1721, at byggeriet kom til udførelse; men inden arbejdet kunne tage sin begyndelse i foråret 1722, havde man ændret planer og gjorde i stedet brug af en (nu tabt) tegning og et overslag, der var udarbejdet af overkonduktør Jørgen Themsens.¹⁷ Dette overslag må have dannet grundlag for den *kontrakt*, som sognepræsten 19. febr. 1722 indgik med de to murermestre fra Odense, Hans Jørgensen og Hans Corneliussen, (»Cornelissen, Cornelisen«),¹⁸ og hvoraf den sidste senere modtog 200 rdlr. for murerarbejdet. Ifølge kontrakten skulle koret være 15 sjællandske alen langt og 20 alen bred; muren skulle være 2½ alen tyk. Samtidig skulle de to murere opsætte et lille våbenhus (på sydsiden) af forhåndenværende tømmer og forpligte sig til at flytte og genopføre den østre, murede kirkegårdsport '3 alen længere ud på gaden'.

Den forlængede kirke med den lige afsluttede østende og det lille våbenhus ses på Jørgen Themsens bykort 1724 (s. 276, fig. 4). Regnskaberne bekræfter, at det udvendige arbejde blev afsluttet i løbet af 1722, hvorpå man det følgende år kunne tage fat indvendig (jf. inventar s. 283). Her opsættes 1723 en mindetavle med en rimet tysk indskrift, forfattet af sognepræst Henrik Pontop-

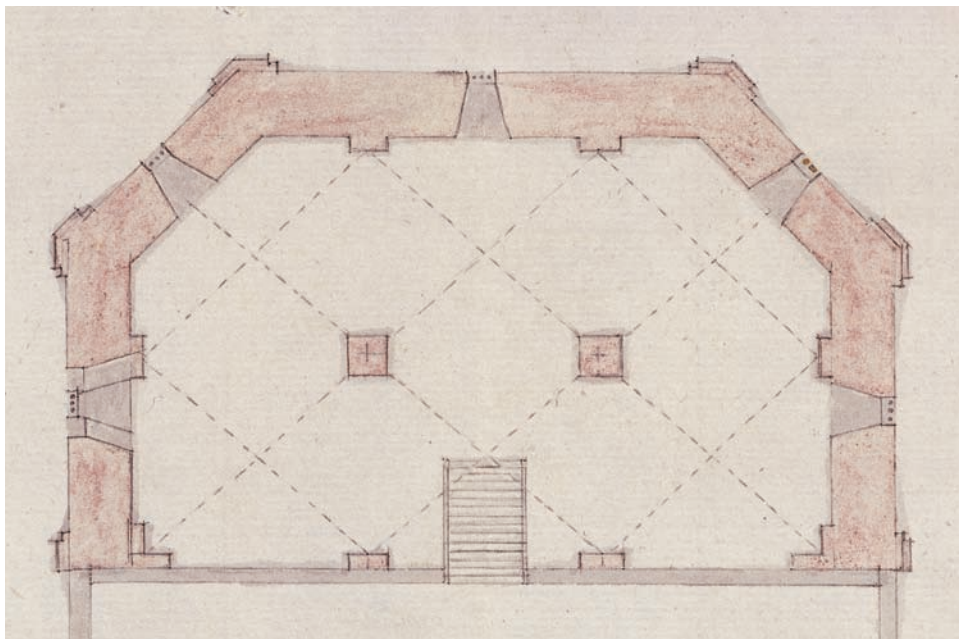

Fig. 11. Grundtegnning ved Kay Stallknecht 1720 med ikke realiseret forslag til forlængelse af koret med en tredelt afslutning over en hvælvet gravkælder (s. 371). Øst opad. Farvelagt tegning i LAVib. – Site drawing by Kay Stallknecht, 1720, with unrealized proposal to extend the chancel with a threefold termination above a vaulted crypt. East up.

pidan selv (jf. Tbygningstavle s. 381), mens bygningsåret (formentlig »1722«) udvendig på gavlen var angivet med tal af jern. Af regnskaberne fremgår det tillige, at der brugtes i alt 65.200 mursten, eller kun godt det halve af det antal, som Stallknecht havde fordret i sit overslag, formentlig fordi man valgte kun at indrette gravkælder under en del af koret og dække begravelsen med træloft frem for murede hvælv.¹⁹ Murstenene indkøbtes ligesom 5.000 tagsten i Flensborg og blev fragtet til Fredericia af bl.a. skipper Niels Andersen, Kolding, mens skipper Christian Jørgensen Trane fra Sønderborg leverede 50 læster gullandsk kalk. Også tømmeret, der blev tilvirket og lagt op af tømremester Rasmus Madsen, blev købt i Flensborg, således seks store 'spanske bjælker' (svært fyrretømmer) til loftsbjælker, 22-23 alen lange og 12×12 tommer tykke. Som arbejdsfolk og håndlangere blev der i vid udstrækning brugt soldater. De samlede udgifter beløb sig til 1.913 rdlr.

Koret havde fra første færd seks *vinduer*, to i hver side, samt et 'ovalt' vindue over *døren* i syd. Foruden den 'store søndre kirkedør', foran hvil-

ken der rejstes et lille Tåbenhus af bindingsværk (se ndf.), nævnes også en 'ny nordre dør', der måske samtidig er blevet indrettet i skibets nordside længere mod vest. Mens man i sydsiden kunne genbruge vinduesrammerne fra kirkens gamle østgavl, blev der lavet fire nye vinduer til de to øvrige sider, og disse blev betalt af private ('kirkens elskere og venner'): Thomas Mortensen, Hans Thomsen og Niels Iversen samt Christopher Vieck fra Lübeck. Det ovale vindue var skænket af tømmeren Henrik Lindman.

Over den afvalmede gavl opsattes en Tkvist, hvortil tømmeren lavede tre luger, der blev strøget med oliefarve. Tilbygningens tømrede gesimser blev sammen med den murede portal foran kirken stafferet med brunrød.

Tåbenhuset af bindingsværk ved kirkens sydside (jf. Themsens bykort 1724 (s. 276, fig. 4) og kort 1818 over kirkegård fig. 5) var som nævnt opført samtidigt med koret 1722. Det rejstes af tømmer fra bygningens gamle østgavl og havde rundbuede ('ovale') døre i både øst og vestsiden. Det blev nedrevet 1828.⁸

OMSÆTNINGEN AF SYDSIDEN OG VEST-
ENDEN til grundmur »1741« (jf. bygningstavle,
s. 381) gennemførtes i to etaper.²⁰ Først blev kir-
kens sydside over en strækning på 40 alen om-
bygget til 'brandmur, flugtende med koret og
med samme murtykkelse', og her indsattes fire
nye vinduer svarende til korets. Derefter 'istand-
førtes' kirkens vestende med gavlen og et stykke
af begge langsider, i alt 31 alen.²¹ Her anbragtes
fire nye vinduer, to i gavlen og et i hver langside
samt et ovalt vindue over døren i vestenden, der
ifølge overslaget skulle have en 'bedre facon' end
det i koret. Den afvalmede tagform opretholdtes,
idet tømmeret blev genopsat, og taget igen hængt
med tegl. *Gesimsen* (af træ?), der var en viderefø-
relse af korets, blev strøget med oliefarve og fik
'grå marmorering'; også den nye vestdørs mu-
rede bue og 'kvaderstenene udenom' samt 'jern-
arbejdet' i de otte nye vinduer blev malet med
oliefarve.⁸ Der er ikke bevaret oplysninger om
håndværkere og tegninger, men det fremgår, at
købmand og rådmænd Bertel Johansen Bruun (jf.
epitafium nr. 1), hvis signatur findes på bygnings-
tavlen (s. 381), havde arbejdet i entreprise, og at
de endelige udgifter beløb sig til 3.318 rdlr.²²

Med udvidelsen 1741 fik kirken den længde,
den har i dag. I den lisenprydede sydfacade giver
byggearbejderne sig til kende ved et lille spring i
kampestenssoklen, hvor Tvåbenhuset mellem kor
og skib har stået (se s. 372), og i øvrigt ses det,
at lisenerne er anbragt med større afstand end i
koret.

En lille *Tudbygning* vestligt ved kirkens nord-
side, der ses på et kort 1754,²³ har måske været
et *Ttrappehus* med adgang til pulpiter inde i
kirken. Det har da svaret til lignende trappehuse,
der i 1700-tallet blev opført ved Trinitatis Kirkes
nordside. Bygningen må være fjernet i forbin-
delse med de følgende byggearbejder 1760.

TILBYGNINGEN MOD NORD 1760-61 med
underliggende gravkrypter og pulpiturstole i to
etager (jf. inventar s. 401f.) var bestemt både af
pladshensyn og af ønsket om at skaffe større ind-
tægter.²⁴ Byggeriet foregik under ledelse af Hans
de Hofman,²⁵ der 1759 var udnævnt til præsident
(dvs. 1. borgmester) for byen. Til arbejdet blev der

efter magistratens ordre udført en *tegning* af mu-
rermester Cornelius Hansen, Fredericia,²⁶ mens
entreprisen blev overladt til to andre Fredericia-
mestre, Christian Thomsen og Johan Bardewick,
der begge var medlemmer af den tyske menighed
og senere fik hver deres stol i den nye tilbygning
(jf. inventar s. 401f.).²⁷ Christian Thomsen betal-
tes 1. april 1761 1.055 rdlr. for at have opført
kirkens 'nordside af grundmur' og 396 rdlr. for
opsætning af pulpiturer, mens Johan Bardewick,
der til gengæld senere opførte klokketårnet (se
ndf.), kun modtog et mindre beløb.⁸

Den smalle tilbygning, længe kaldet for 'den
nye bygning', var oprindeligt kun 18 m lang,
men er forlænget ved ombygningen 1955, da
man til gengæld nedskar murene med 1 m. Ind-
vendig åbner den sig mod rummet i sin fulde
længde som et stort pulpitur i to etager, båret
af rektantede piller og med adgang udefra gen-
nem to højtiddende, fladrundbuede døre (jf. fig.

Fig. 12. Dør i nordre tilbygning fra 1760-61 (s. 373). Fo-
to AM 2005. – Door in northern extension from 1760-61.

12). Ydermuren, der ved lisener var opdelt i fire brede fag (de midterste med vinduer), stod indtil 1955 med samme højde som kirken, hvis nordre tagflade også dækkede tilbygningen. Udbygningens gamle indretning fremgår af Hector Estrups grundplan 1900 (fig. 19), der viser rækken af lukkede stole ud mod kirken og en lang gang bag stolene.

†TÅRN. Som en sidste tilføjelse rejste murermester Johan Bardewick 1763 et lille †tårn øst for koret og på samme plads som det nuværende, der efterfulgte det 1828 (se ndf.). Tårnet blev højst sandsynlig opført på initiativ af Hans de Hofman, der som borgmester i de samme år, 1760–62, lod opføre et nyt †rådhus sydøst for kirken (jf. fig. 5), hvortil Johan Bardewick og Christian Thomsen leverede tegningen.¹³ Med det nye verdslige centrum skabtes der nu et nyt torv, et 'byrum', mellem med rådhus og kirke. Rådhuset var forsynet med et lille klokkespir, hvorfor det har det været naturligt, at også kirken fik et tårn til sine to klokker, der hidtil havde hængt i et fritstående †klokkehus på kirkegården (jf. s. 366).

Det lille †tårns grundplan fremgår af en tegning af G. F. Hetsch 1824 (fig. 28), der igen hviler på en forsvunden opmåling af kirken, der var foretaget af murermester Niels Jacob Rasch samme år. Tårnets underdel er vist uden ydre døråbning, til gengæld var det forbundet med selve kirken med en lille dør bag alteret.

Johan Bardewick betaltes 28. april 1763 350 rdlr. 'for klokketårnets bygning'.⁸ Murermesteren har dog sandsynligvis kun fået penge for den murede underdel, mens en tømret overdel endnu manglede. J. N. Wilse skriver nemlig nogle år senere, 1767, at tårnet 'ej (har) kunnet komme til at rejse sig i vejret endnu',²⁸ og det samme siges i *Danske Atlas* (1769). Til trods for den manglende afslutning viser to prospekter i samme atlas (jf. ovf. s. 273f., fig. 1 og 2) dog et højt, slankt spir, der ligesom kirken og det nybyggede rådhus er smykket med en vindfløj. Der er formodentlig tale om et aldrig realiseret projekt, idet tårnet vist aldrig fik et egentligt spir. Da det stod færdigt 1770, brugte murermester Gottlieb nemlig 2 pund brunrødt til 'gavlene på tårnet'.

NYT TÅRN OG RENOVERING AF KIRKEN 1828–34

En fornyelse af tårnet 1828 og en ændring af kirkens indre 1830–34 gav den et præg af *klassicisme*, som den siden har bevaret. Til disse arbejder er bevaret en række interessante tegninger af såvel G. F. Hetsch som Johan Hanck.

G. F. Hetschs forslag 1824 (jf. fig. 28). Arbejderne på kirken blev indledt med tårnets fornyelse 1828 (jf. s. 375f.), men inden da havde man allerede nogle år forinden haft planer om en ændring af barokkirkens indre. Kirkens styrelse tog 1824 kontakt med en af tidens fremmeste arkitekter, professor G. F. Hetsch i København, for at få et forslag til en ny altertavle. Til støtte for Hetsch lod man murermester Niels Jacob Rasch udarbejde et sæt (nu tabte) tegninger, der bestod af en grundplan af bygningen, en tegning af det daværende †alter og en 'perspektivtegning' af kirkens indre set mod øst.²⁹ På grundlag heraf udførte Hetsch en tegning til et nyt alterparti (fig. 28), der sammen med en (ikke bevaret) skitse til et altermaleri af Hetschs kollega, maleren C. A. Lorentzen, (jf. inventar s. 388) sidst på året 1824 sendtes til Fredericia.⁸ Stiftsøvrigheden i Ribe fandt både tegning og skitse 'passende og smagfulde', men af hensyn til andre presserende opgaver frarådede man, at arbejdet blev sat i værk, og det blev da heller aldrig til noget.³⁰

Den bevarede *tegning* (fig. 28), signeret »Hetsch 1824«, indeholder dels en grundplan af koret og tårnet, dels en opstalt af østvæggen med forslag til et nyt alter. Interessant er det, at G. F. Hetsch sammen med det nye alterparti i en nyklassicistisk udformning også foreslog en ændring af vinduerne i *nygotisk* stil med støbejernsrammer og store ruder og med en spærformet afslutning.³¹

Johan Hancks forslag 1827 (jf. fig. 13–14, 29 og 41–42). Kirken søgte 1827 faglig bistand hos stiftsbygningsskonduktør Johan Hanck i Odense med henblik på en reparation af tårnet. Ved et møde i kirkebestyrelsen 14. nov. 1827 fremlagde Hanck tegninger til 'en ny forandring ved klokketårnet' (fig. 13), og her fandt man, at projektet, selvom målene ikke var 'aldeles sammenfaldende', kunne tages til følge. Men på grund af problemerne med

Fig. 13. Delvist realiseret forslag til et nyt tårn ved Johan Hanck 1827 (s. 374f.). Farvelagt tegning i Fredericia Museum. – Partially realized proposal for a new tower by Johan Hanck, 1827.

målene valgte man at lade den lokale muremester Niels Jacob Rasch ændre på Hancks planer. Rasch leverede allerede 7. dec. omarbejdede tegninger og overslag, som nu også omfattede indsættelse af nye vinduer og døre, gipsning af loftet samt nedbrydning af tvåbenhuset ved kirkens sydside.³² Disse forslag godkendtes på et følgende møde 7. febr. 1828, hvor man samtidig lagde en plan for arbejdernes udførelse i de følgende fem år.⁸

Johan Hanck modtog i febr. 1828 et honorar for sine forslag,³³ og hermed var han ude af billedet. Men *tegningerne* forblev ved kirken, og de kom i nogen grad til at danne grundlag for de arbejder, der udførtes i de følgende år. Det gjaldt tårnet, som N. J. Rasch opførte allerede samme år, 1828, og alterpartiet, til hvilket G. F. Hetsch leverede en snedkertegning 1834 (jf. fig. 27).

Af de fem bevarede *tegninger* fra Hancks hånd angår to tårnet (fig. 13-14), mens tre giver forslag til kirkens indre: hhv. nyt alterparti (fig. 29), prædikestol (fig. 41) og vestpulpitur (fig. 42). Af sam-

menhængen fremgår det, at Hanck har kunnet benytte det sæt tegninger, som N. J. Rasch havde udarbejdet allerede 1824 (jf. ovf.), og G. F. Hetschs forslag til nyt alterparti fra samme år (fig. 28).

Tegningen fig. 13, med påskriften 'forside og langside af et klokketårn', viser et forslag til en lille bygning i to etager. Nederst er en nyklassicistisk portal i rustica-indfatning og herover, i niveau med kirkens valmede tag, en kvist-lignende etage med halvvalm til ophængning af klokkerne. Hele østsiden optages af en 'serliana', en tredelt åbning, hvoraf den midterste er rundbuet. Tegningen fig. 14 viser et alternativt 'oprids' af østre gavl med en 'portal i stedet for klokketårn'. Her har Hanck tænkt sig en høj, tagafdækket portal, hvilende på to store doriserende søjler, hvis kapitæler når et stykke op over murkronen og dermed sprænger bygningens rammer.

Tårnet (fig. 6), der altså blev opført af N. J. Rasch,³⁴ stod færdigt 21. nov. 1828 og kostede 1100 rdlr.³⁵ En sammenligning med Hancks forslag (fig.

Fig. 14. Ikke realiseret forslag til 'en portal i stedet for klokkehuset' ved Johan Hanck 1827 (s. 375). Farvelagt tegning i Fredericia Museum. – *Unrealized proposal for 'a gate instead of the belfry' by Johan Hanck, 1827.*

13) viser, at Rasch i det store og hele har fulgt dennes forslag, dog må det hætteformede tag, der oprindeligt var tænkt med træspån, være Raschs eget bidrag. Samme år nedbrød man \ddagger våbenhuset ved kirkens sydside, mellem kor og skib, på hvis plads der indsattes et vindue. Hermed kom syd-muren til at fremstå som en ubrudt facade.

Den bygningsmæssige fornyelsen af kirkens *indre* i en nyklassisk stil gennemførtes i løbet af 1830. I januar betales snedkerne Schlacht, Hammer og Baumann for 14 nye *vinduer*, mægt til de to, der allerede var indsat i korets østgavl. Hermed fik vinduernes trærammer deres nuværende udformning med rundbuet afslutning, svarende til 'lunetten' over tårnportalen. I oktober fik H. Baumann betaling for et *gipsdække* på kirkens loft, og i forbindelse med inventarets renovering 1834 blev også brædderne i *trægulvet* udskiftet. Nogle

år senere, 1839, blev væggene strøget med en rødlig 'teinte',⁸ vel en sart rosa farve, der sammen med det hvide gipsloft og det lystmalede inventar gav interiøret et præg af empire, hvormed det fremstod indtil 1873, og som rummet fik igen efter en restaurering 1901-03 (se ndf.).

TRE IKKE REALISEREDE TÅRNPROJEKTER 1860-1900

Foranlediget af tårnets dårlige tilstand, der nødvendiggjorde en større reparation, udarbejdede den unge arkitekt *Carl Lendorf 1860-61* et forslag til en ombygning, der synes at have skullet omfatte hele kirken (sml. hans projekt til en ombygning af Vejle Skt. Nikolaj Kirke samme år, s. 100). Detaljerne i projektet, der ville koste i alt 4.881 rdlr., kendes ikke nærmere.³⁶

Fig. 15. Ikke realiseret forslag til ombygning af kirken og opførelse af et nyt tårn ved L. A. Winstrup 1874 (s. 377). Opstalter af syd- og østside i Lokalhøistorisk Arkiv. 1:300. – *Unrealized proposal for the rebuilding of the church and the erection of a new tower, by L. A. Winstrup, 1874.*

Et forslag af kgl. bygningsinspektør *L. A. Winstrup* 1874 (fig. 15) viser kirken forsynet med et historicistisk 'renæssancetårn' med kuplet spir og lanterne. Tårnet, der ville række betydeligt højere end kirken, skulle slutte sig til en lodret gavl, mens kirkens vestre ende fortsat var afvalmet. I langsiden skulle vinduernes tal reduceres, og dele af facaden smykkedes med en 'romansk' frise. Forslaget synes ikke at inkorporere kirkens nordre udbygning, som muligvis har skullet fjernes.

L. A. Winstrups tårnprojekt, der skal ses i sammenhæng med F. Meldahls nybyggede rådhus, blev ikke til noget, da det alligevel viste sig muligt at reparere N. J. Raschs tårn. Og heller ikke et forslag til en tagrytter (fig. 16-17), udarbejdet af Horsens-arkitekten *Hector Estrup* 1901, førtes ud i livet. Forslaget, der fremsattes i forbindelse

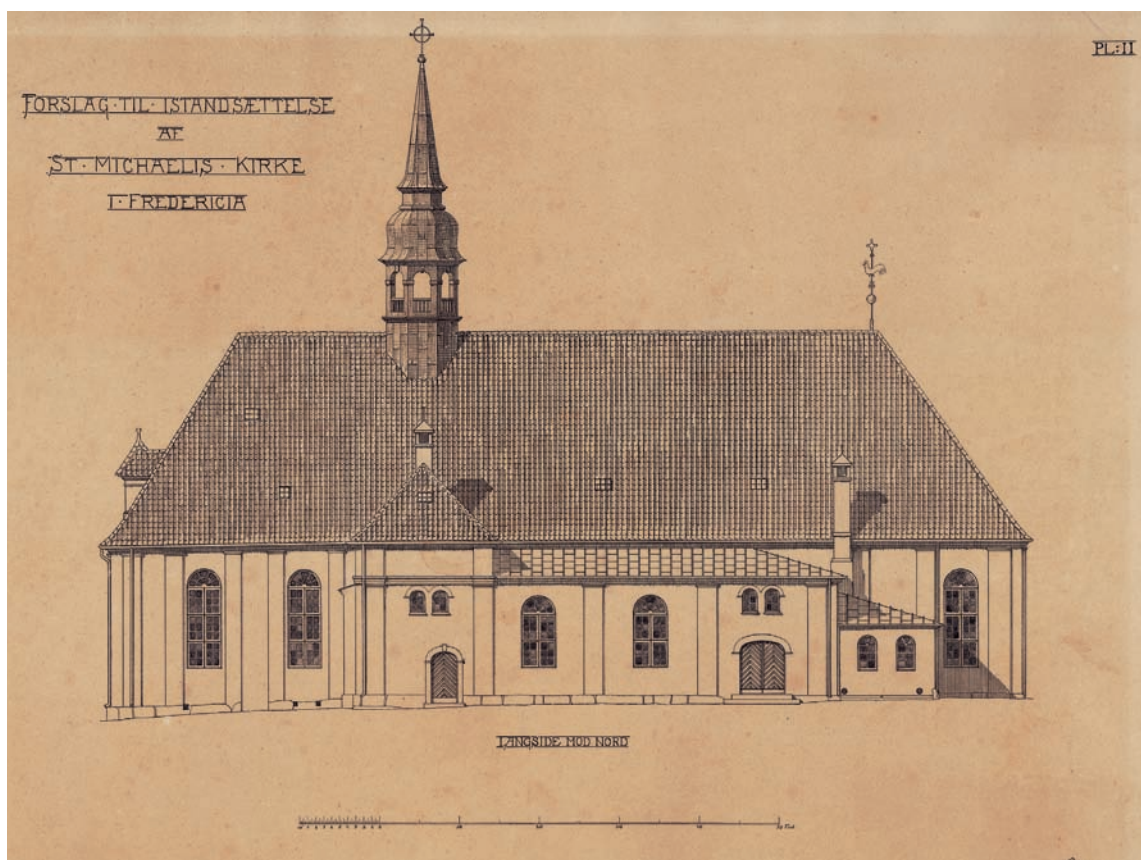

Fig. 16. Ikke realiseret forslag til ombygning af kirken og opsætning af spir ved Hector Estrup 1901 (s. 377f.). Opstalt i Lokalhistorisk Arkiv. 1:300. – *Unrealized proposal for the rebuilding of the church and the erection of a spire, by Hector Estrup, 1901.*

med kirkens restaurering i de følgende år, viser et stort, ottedelt og kobbertækket spir, der var trukket ca. en tredjedel ind fra den afvalmede østgavl. Samtidig med fjernelsen af tårnet foreslog Estrup også en ændring af den nordre logebygning.

KIRKEN CA. 1870-2000

Før 1870 blev logebygningen forlænget i vest med det eksisterende *ligkapel*. Det fremtrådte som en lav tilbygning, indtil det 1955-56 kom under samme tag som udbygningen. Ved logebygningens østre ende, i hjørnet mod koret, rejstes 1903 en noget skæmmende *†skorsten* af betydelig højde, der stod frem til ombygningen 1955-56. Gasbelysningen fra o. 1850 blev 1907 afløst af elektrisk lys.

En *restaurering 1873* (jf. bl.a. *†stoleværk* s. 401) ændrede afgørende på rummets lysforhold og farvemæssige fremtræden. Det lyse empire-interiør afløstes af et mørkere, historicistisk (jf. fig. 77). Af stor betydning var det, at korgavlens to vinduer, der flankerede alteret, blev tilmuret i det indre (udvendig fremtrådte de stadig som 'vinduer'). Samtidig blev vægge og gipsloft malet og dekoreret med geometriske felter, loftet med kassetter med guldstjerner.

Det mørke interiør holdt sig en generation frem til en ny *restaurering 1901-03*, ledet af arkitekt Hector Estrup, Horsens, og med arkitekt J. Jespersen, Fredericia, som tilsynsførende. Maleren og kunsthåndværkeren Jens Møller-Jensen, København, gav forslag til en maling af kirkens indre, der nu igen fik hvide vægge og loft (jf. fig. 49), idet han dog selv udførte kalkmalede *†deko*rationer i vinduernes lysninger.

Fig. 17. Ikke realiseret forslag til ombygning af kirken og opsætning af spir ved Hector Estrup 1901 (s. 377f.). Opstalter i Lokalhistorisk Arkiv. 1:300. – *Unrealized proposal for the rebuilding of the church and the erection of a spire, by Hector Estrup, 1901.*

Genopbygning efter branden 1955. Branden i den tidlige morgen 4. juni 1955³⁷ medførte omfattende ødelæggelser, der blev udbedret ved en gennemgribende ombygning og renovering af bygning og inventar under ledelse af arkitekt Bodulf Billund, så kirken igen kunne tages i brug efter en genindvielse 9. dec. 1956. Arkitekt Billund, der i mange år havde været kirkens værge, valgte at fastholde kirken i dens gamle skikkelse, i det han ved en heldig ændring af logebygningen yderligere fik understreget kirkens klassicistiske træk, så bygningen efter reparationerne fremtræder mere helstøbt.

Byggearbejderne var ganske omfattende. Tårnet blev helt fornyet, logebygningens ydermur gjort en meter lavere, og skillevæggen mellem de enkelte loger ind mod kirken blev nedtaget, så blot oberstens loge blev tilbage som et særskilt rum. I forlængelse af logebygningen blev der i øst

indrettet et præsteværelse. Kirkerummet fik betonloft, på undersiden beklædt med profilerede brædder, der danner en hulkel ved langsiderne.

Vigtigste ændring siden 1956 er *genåbningen* 1995 af korets to østvinduer, der udmykkedes med glasmalerier (se ndf.). Vinduerne havde som nævnt været blændet i det indre siden 1873; de blev tilmuret 1956 og fremtrådte frem til 1995 udvendig blot som to rundbuede nicher.

VINDFLØJE OG SOLURE

Vindfløjen (jf. fig. 8), ca. 1675–1700, over kirkens vestende, 3,6 m høj, udgøres af en fyldig, forgyldt vejrhane, der er anbragt på en stang med smedede bøjler over en stor forgyldt kugle. Fløjstangen afsluttes med et ligeledes forgyldt kors. 'Fløjen' nævnes første gang 1710, da den skulle rettes op efter

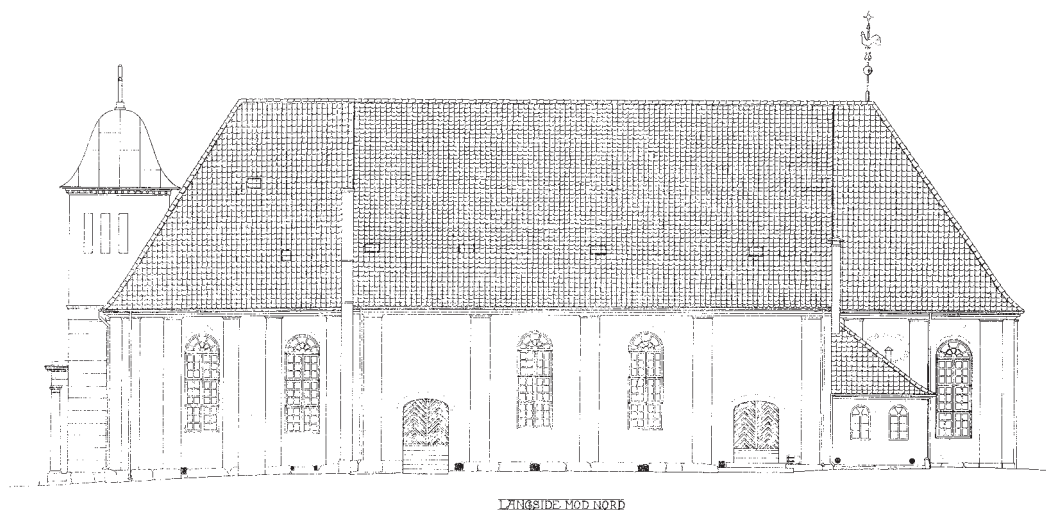

Fig. 18. Opstalt af kirkens nordside før ombygningen 1955-56. Opmåling ved Hector Estrup 1900. 1:300. – *Elevation of north side of the church before rebuilding, 1955-56.*

en storm, men den kan sagtens være noget ældre. Efter at den var blevet repareret og forgyldt med 'ægte hollandsk dukatguld', blev vindfløjen 1780 forevist på rådhuset, hvorefter guldsmeden betales for sit arbejde.⁸ Tre plader med indskrifter, indlagt i kuglen, beretter om reparationer 1849, 1955 og 1988: 1) »Forfærdiget af Stolemager M. Sønnichsen i Sognepræst Dr. Theol. H. C. Rørdam's og Kirkevæрге P. Jensens Tid 1849«. 2) »Ved kirkens

brand 1955 blev denne vejrhane istandsat af smedemester Sv. Hoch og malermester Holger Nielsen og Søn under ledelse af arkitekt B. Billund. Alt som en gave til kirken«. 3) »ApS Tage Andersen har renoveret vejrhane i juni 1988«.³⁸

†Vindfløje. 1) En fløjstang med kors, o. 1700, over kirkens østende nævnes 1722, da 'kors på kirken' skulle rettes efter korets forlængelse. 1742 blev 'korsspiret på kirkens østende' repareret, efter at den var

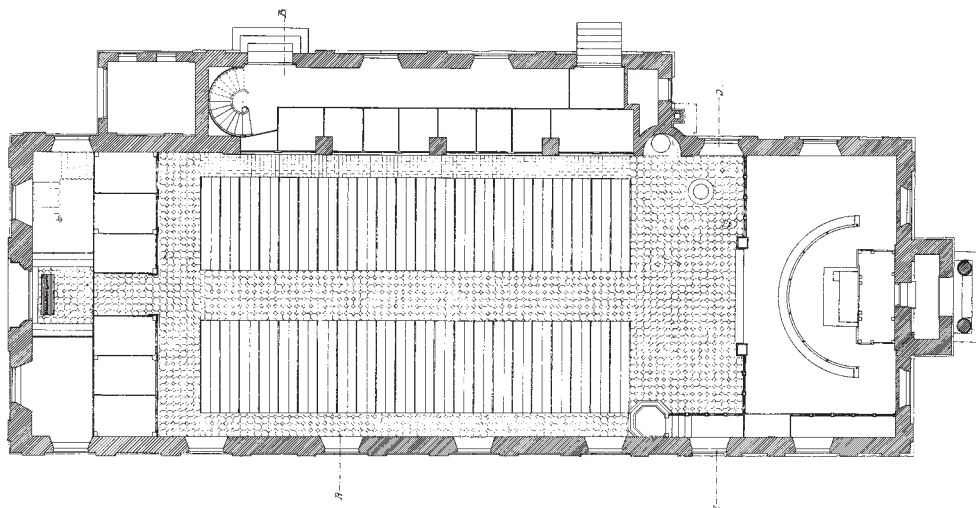

Fig. 19. Grundplan af kirken før ombygningen 1955-56. Opmåling ved Hector Estrup 1900. 1:300. – *Ground plan of the church before rebuilding, 1955-56.*

Fig. 20. Opstalter af kirkens øst- og vestside før ombygningen 1955-56. Opmåling ved Hector Estrup 1900. 1:300. – Elevations of east and west side of the church before rebuilding, 1955-56.

blæst ned.⁸ 2) En fløj over det endnu ikke fuldførte tårn er sammen med de to på kirken gengivet på de ikke helt tilforladelige prospekter i Danske Atlas 1769. 1783 omtales '(vind)fløjen' på tårnet, hvortil der var drejet en ny kugle af træ.⁸ Kirkens tre fløje dannede sammen med en fjerde over tårnhusets klokkespir (indviet 1762) en hel lille gruppe.

†*Solur(e)*. 'Solskiverne' på kirken blev repareret 1699.⁸

BYGNINGSTAVLER

En *tavle* (fig. 21) af sandsten, 90×190 cm, er opsat »1741« over hovedindgangen i vest til minde om ombygningen af kirkens vestre parti (jf. s. 373). Kronede spejlmonogrammer for Christian VI og dronning Sophie Magdalene flankeres af keruber med palmegrene. Nederst i den profilerede rammes højre hjørne er indhugget en lille signatur for entreprenøren »B(ertel) Bruun« (jf. epitafium nr. 1). Baggrunden er malet sort, og monogrammer og årstal er forgyldte, således som de også var det ved opsætningen 1741.⁸

†*Bygningstavler*. 1) 1723. En tavle i korets sydside med Frederik IV's navn og årstallet 1723²⁵ var opsat til minde om korets opførelse det foregående år (jf. s. 371). Den tyske indskrift var forfattet af sognepræst Henrik Pontoppidan:

»Der Dritte Fridrich lies mich Gott zu Ehren bauen,
Der Fünfte Christian mich schützte gnädiglich,
Vom Vierten Fridrich bin jetzt grösser an zu schauen
Drum blühe stets der Stamm von Grossen Friderich.
H(enrik) P(ontoppidan)«. ³⁹

2) Teksten (fra ca. 1722-24?) til endnu en tavle, der utvivlsomt også var forfattet af Henrik Pontoppidan, kendes kun fra et trykt blad, »Inscriptionen i det nye Chor«. ⁴⁰ De to vers hylder dronning Anna Sophie efter korets opførelse og indretning 1722-23 og udtrykker håbet om, at også resten af kirken må blive ombygget med grundmur. Men på grund af Anna Sophies kontroversielle stilling er det et spørgsmål, om indskriften nogensinde er blevet opsat. ⁴¹

»Fjerde Friderichs Anden Dronning
Leve i bestandig Flor!
Thi hun bad vor Naadig Konning
Om Benaadning til Vort Chor.

Haaber da hvad nu af Tømmer
Ringe sees forandre sig
Til en Muur som Stædet sommer
Saa er Kirken Choret lig.«

Forslaget til indskriften skal ses i sammenhæng med en bønsskrivelse til dronning Anna Sophie, et 'allerunderdanigst fadderbrev', som pastor Pontoppidan 1722 lod trykke i København. Ledsaget

Fig. 21. Bygningstavle af sandsten, 1741, over hovedindgangen i vest til minde om kirkens ombygning (s. 373 og 381). Spejlmonogrammer for Christian VI og dronning Sophie Magdalene og lille signatur for entreprenøren Bertel Bruun. Foto AM 2005. – Sandstone construction plaque, 1741, above the main entrance in the west, commemorating the reconstruction of the church. Back-to-back monograms of Christian VI and Queen Sophie Magdalene and a small signature for the builder, Bertel Bruun.

af et digt på 41 vers, der beskrev kirkens miserable tilstand, bad han dronningen være kirkens gudmoder og tillade, at den for fremtiden kom til at hedde Skt. Michaelis Kirke.⁴²

GLAS- OG KALKMALERIER

I de to genåbnede vinduer i korgavlen er 1995 indsat *glasmosaikker* i gråblå schatteringer, udført efter tegning af arkitekt Allan Havsteen-Mikkelsen

og signeret »Havsteen 1995. Dansk Glasmosaik«.

†*Glasmaleri*. Ifølge *Danske Atlas* bar et vindue i 1700-tallet året »1668« for kirkens indvielse.

†*Kalkmalede dekorationer*. 1) En bemaling af vægge og loft med geometriske felter og mønstre (jf. fig. 77) var udført 1873 og stod fremme til 1901. 2) En dekoration (jf. fig. 49), der prydede vindueslysningerne 1903-55, var udført af maleren og kunsthåndværkeren Jens Møller-Jensen, København.

INVENTAR

Oversigt. Kirkens indre bærer præg af dens funktion som garnisonskirke, ligesom udstyret i væsentlig grad er kommet til ved gaver fra den militære stab. Af det ældste inventar er det især en række værdifulde, mindre stykker, som er i behold.

Til kirkens originale udstyr kan alene regnes alterstagerne, der er skænket 1668 af Bernt Offermans hustru Sissel. De to klokker, den ene ude af brug, er støbt i Lübeck 1725 og 1731, henholdsvis af Conrad Kleimann og Laurenz Strahlborn. Af det rige altersølv går vigtige dele ligeledes tilbage til baroktiden. Et altersæt med oblatæske er formentlig i sin helhed fra 1755, udført af to forskellige Fredericia-guldsmede, Poul Hansen (kalken) og Christian Wilhelm Schlegel (disken og oblatæskan). De er omstøbninger af kirkens ældste Ælterstølv og bærer for kalkens vedkommende indskrift for giveren kaptajn Jost Friedrich Schultz. Et andet sæt fra 1762 tilhører egentlig ikke kirken, men opbevares og bruges dér af sin ejer, forlægningens 12. Bataljon. Kirkens sygesæt fra 1766 skyldes Jens Nielsen Theilgaard, Fredericia.

To portrætmalerier fra o. 1700 af kirkens første sognepræst Immanuel Cirsovius og hans hustru Dorthea er erhvervet 1930 og har således ikke gammel hævde i kirken.

Ærværdige stykker fra kirken opbevares nu i Fredericia Museum, således to *pengebøsser fra o. 1725 og o. 1750 foruden en *pengeblok med to rum – hhv. til fordel for kirken og de fattige. Sjældent er ikke mindst et smukt broderet *kalkklæde fra 1843, der er beregnet til at lægge beskyttende over altersølvet.

Altertavlen er en stram klassicistisk opbygning, udført 1834 efter tegning af G. F. Hetsch og nu med maleri fra 1992, Jesus på korset, af Svend Havsteen-Mikkelsen. Tavlen og orgelfacaden er de eneste større møbler, som har overlevet kirkens brand 1955. Andre har 1956 kunnet genskabes så nogenlunde i deres gamle former. Det gælder nordvæggens loger fra 1760, og det gælder prædikestolen, der går tilbage til en større nyindretning i årene 1831-34.

Herfra stammer endvidere alterskranken og et sæt store alterstager, der som altertavlen vides tegnet af Hetsch. Fra denne restaurering stammer måske også midtpartiet af et silkealterklæde, der har en lidt uklarer historie. Et tidligere altermaleri, Forkyndelsen for Hyrderne, er erhvervet 1854. Blandt det nyere inventar kan endelig nævnes døbefonten, der er skænket 1920 som en bronzestøbt kopi efter Bertel Thorvaldsens knælende dåbsengel i Vor Frue Kirke i København.

Farvesætning, istandsættelser og indretning. Kirkens indre bærer helt præget af *istandsættelsen 1956* ved arkitekt

B. Billund, der så vidt muligt rådede bod på branden 1955 ved at gengive rummet sit præg af enkel og værdig klassicisme. Prædikestolen er som nævnt en fornyelse af den brændte fra 1834, pulpiturene genskaber de gamle fra 1760-61, mens nye stolestader er udført i en stil, der rimer smukt med det øvrige. Træet står overalt malet i hvidt og gråt med forgyldte sirater.

Om kirkens ældste indretning vides, at man sidenhen mente, den skulle have været yderst simpel. En Ælterstavle (fra 1668?) skal således blot have været nogle fyrrebrædder med staffering. Det fremgår ikke desto mindre, at den havde haft et maleri, og at den øvrige korindretning med Ælterstol, Ælterstol, Ælterstol m.m. var udført i billedhuggerarbejde. Prædikestolen var givet af Jochum Richter 1677 og malet 1709.

I forbindelse med korudvidelsen 1722-24 blev alt dette taget ned og til dels fornyet, øjensynligt af billedskæreren Jørgen Slache i Horsens. Mens der blev lavet en helt ny Ælterstavle, blev Jochum Richters prædikestol bibeholdt, dog med en ny bærefigur af Moses, der blev betalt af rådmand Heinrich Richter.

Fra denne tid får man også et vist indblik i stovværket, der bærer et stærkt præg af den militære tilstedeværelse. Til arbejderne 1724 hørte bl.a. ni nye stole forrest med 'løvværk og våbener' til brug for kommandanten, officererne, magistraten med samt deres fruer. Af de i alt 24 stolerækker var de bageste fripladser for garnisonen, ligesom der i stolenes gavle var klapsæder 'for soldaterne'. Af stoleregistret 1728 ses også, at kirken da havde en række lukkede stole, dvs. kabiner med vægge, loft, dør og vinduer for honnorable familier af byens borger- og officerstand. De fandtes på række ned langs skibets vægge og i vest på og under kirkens orgelpulpitur.

Med vestudvidelsen 1741 blev også stovværket udvidet vestover, og der byggedes flere lukkede stole på orgelpulpituret. Under trappen anføres der nu også Ælterstol 'til slaverne' (fæstningsfangerne). Endelig lod general Geisler alle åbne officersstole og kvindestole male med oliefarve 'og de derpå 'udhugne' våbener anstryge og forgyldte'.

Med opførelsen af skibets udbygning i nord 1760-61 etableredes i alt 16 nye lukkede stole i et to etager højt pulpitur hævet over seks lukkede begravelser. Også de almindelige stader fik en overhaling, inden der maledes med perlefarve og brunt på gavlene.

Kirkerummet havde hermed fået forstærket sin karakter af en 'teaterkirke' med ikke mindre end 24 loger vendt ind mod det centrale rum. *Danske Atlas* nævner

Fig. 22. Indre set imod øst. Foto AM 2005. – *Interior viewed towards the east.*

da også 1769 den ny udbygnings 'åbne begravelser og dobbelte pulpiter', der var indrettet under etatsråd Hans de Hofmans 'opsigt'. Mest vægt lægger beskrivelsen dog på de utallige militære gravfaner, der hang ned fra væggene.

Under Englandskrigen var 'matroser fra kanonbådene 1814 indkvarteret i kirken, og man måtte i den anledning reparere flere stoledøre, 'gitterværket ved prædikestolen' samt våbnerne på de forreste stolestader.

Fra 1820'erne arbejdede man med *planer for en fuldstændig nyindretning* (jf. s. 374f.). Arkitekten G. F. Hetsch leverede 1824 et forslag til nyt alterparti (fig. 28), og til brug herfor havde murermester Niels Jacob Rasch 1824 lavet både en grundtegning, en tegning af det eksisterende alter og 'et perspektiv af den halve del af det

indvendige'. Mens Raschs tegninger er forsvundne, eksisterer der stadig en række farvelagte tegninger med forslag til inventar, der udførtes 1827 af Johan Hanck (fig. 29, 41, 42). Deres tone af enkel nyklassicisme kom i væsentlig grad til at præge den følgende *nyindretning 1831-34*. En arbejdsplan foreskrev, at man 1831 skulle forny alteret, altersranken, korsranken, prædikestolen og stolene, mens pulpiterne skulle 'forandres' 1832. I realiteten blev langt det meste først udført 1834.

Når man ikke fulgte Hancks forslag slavisk, skyldes det dels, at hans tegninger ikke havde mål og derfor ikke så godt kunne bruges som arbejdsredskab. Dels havde man i mellemtiden fået ny kontakt til G. F. Hetsch i København, hvis råd og tegninger fik væsentlig betydning – således hans tegning til alteret og altersranken, der er dateret 1834 (fig. 27).

Fig. 23. Indre set imod vest. Foto AM 2005. – *Interior viewed towards the west.*

Efter Hetsch forslag kasserede man kirkens tre \dagger baroklysekroner og forsynede i stedet de nye stolestaders gavle med toarmede lystager af messing. Staderne blev ved en restaurering 1872 udskiftet med et sæt nye med volutprydede gavle, og samtidig måtte inventarets lyse tone vige for en mørkere. Staderne fik egetræsmaaling og lakering, mens logerne blev malet røde 'op til brystningen'.

Herefter kendes kirkerummets fremtræden gennem det ældste fotografi af kirkens indre (fig. 77). Det viser staderne fra 1872 med overførte lystager fra 1834-staderne, og ved alteret ser man to store \dagger apostelfigurer af gips, der også hørte til alterarrangementet fra 1834.

1800-tallets præg af egetræsfarve bibeholdtes indtil en restaurering 1903, da inventaret fik den lyse farvesætning, som eksisterede frem til branden 1955 (fig. 49).

ALTRE OG ALTERPRYDELSER

Alterbordet er et enkelt panelværk, udført 1956 efter tegning af arkitekt B. Billund, 260×170 cm, 101 cm højt. Det står op imod østvæggen og er på alle tre sider dækket af alterklædet.

\dagger *Alterbordet* fra 1834 var udført efter tegning af G. F. Hetsch (fig. 27), 3 alen 6 tommer×1 alen 6 tommer, 1 alen 18 tommer højt; bagsiden rummede et skab.⁸ Alterbordets plads foran den daværende brede underbygning fremgår også af ældre fotografier. (jf. fig. 49).

Alterklædet, leveret af Selskabet for Kirkelig Kunst, er af hvid silke og har i midten påsat et

Fig. 24. (†)Alterklæde, formentlig o. 1834, det bevarede midtstykke (s. 386). Foto HW 2005. – *Altarcloth, probably 1834, preserved central section.*

ligearmet kors af træ, 52×52 cm, der er udformet af grafikerer Erik Ellegaard Frederiksen efter forbillede af et ældre (†)alterklæde. Midtpå findes en kobbermedaljon fra (formentlig) 1834 med et basrelief af kirkens værnehelgen Skt. Mikael i kamp med dragen (12,5×11 cm), der stammer fra nævnte ældre (†)alterklæde (jf. ndf.). Trækorset er udskifteligt, idet der i alt findes fire i vekslende liturgiske farver.⁴³

Tidligere (†)alterklæder. 1) (Fig. 24), formentlig fra 1834, af silke. Bevaret er midtstykket, 98×87 cm, med kors i mandorla. Korsets midte er udført af guldagramaner, kantningen, der trapper ud og ind, af små sølvagramaner. Mandorlaens bund er nu brunrød; det gulligrøde stof uden om er nyere. Korsets centrale kobbermedaljon, med relief af Skt. Mikael og dragen, mangler, da den bruges på det nuværende alterklæde (jf. ovf.).

Alterklædet optræder ikke i kirkens inventarier, formentlig fordi det har siddet på alterbordet og har været gemt bag andre alterklæder. Det kom frem efter branden 1955 uden oplysninger om omstændighederne.⁴⁴ Klædets møre tilstand umuliggjorde bevaring af klædets ender. Siden

1992 er resten indsat i en spinkel gulddramme og ophængt på vestvæggen i den nedre, vestre loge.

*2) Midten af 1800-tallet, kun midtstykket i behold, 56×47 cm. Stykket er af nu brunligt fløjls med kantende sølvfrynser og i midten et lille latinsk strålekors over anker og hjerte, udført af sølvagramaner. Nu i Fredericia Museum (inv.nr. 1319).

†*Alterklæder.* 1) Inventariet 1691 anfører to alterklæder, det ene et rødt fløjlsalterklæde med brede sølv- og guldkniplinger, der var skænket af salig Christian Nielsens og præsident Classens hustru. Et andet var tilsvarende med brogede kniplinger, bekostet af kirken samme år. 1711 nævnes et klæde af skarlagen med 'sølv point d'Espagne charmeret', som var skænket af Niels Iversen Erritsø, og 1751 forærede provst Henrik Ludvigsen Pontoppidans kone et nyt alterklæde med kniplinger (jf. †messehagel). Da man 1761 anskaffede et nyt rødt alterklæde med sølvgaloner og frynser, besad man stadig to af de nævnte gamle og dertil et violet og hvidt 'triumphantes' (af svært silkestof). 1819 lod man i anledning af reformationsfesten de ældre alterklæder omgøre til ét 'meget godt og sirligt alterklæde'.⁸ 1834 anskaffedes et alterklæde af rødt fløjls med det kongelige 'ciffer, krone og årstal 1834',⁸ hvortil kom skriftstedet: »Jeg er Vejen, Sandheden og Livet ...« (Joh. 14,6), der skulle broderes med guldbogstaver tegnede af professor Hetsch.⁴⁵

†*Alterduge.* Inventariet 1691 nævner to duge med kniplinger, der var bekostet af kirken; til den ene havde præsten Immanuel Cirsovius' hustru bekostet lærredet. 1834 nævnes en ny dug af 'jaconet' med kniplinger.⁸

Altartavlen (fig. 25) er fra 1834, udført efter tegning af G. F. Hetsch (fig. 27), der i hovedsagen har fulgt Johan Hancks forslag fra 1827 (fig. 29). Det er en høj og smal opbygning i nyklassicistisk stil, der nu hviler på en muret underbygning fra 1956. Tavlen er arkitektonisk opbygget med svære joniske søjler flankerende midtfeltet samt øverst en lav gavl med akroterier og et lille kronende kors. Frisen prydes af klassiske bladborter og æggestave, og den bærer indskrift med reliefversaler: »Gud er Kierlighed«.

Bemalingen fra 1956 er hvidgrå med forgyldte sirater. Storfeltets *maleri*, Jesus på kors, er udført

Fig. 25. Altertavle, 1834, udført efter tegning af G. F. Hetsch (fig. 27). Maleriet, Jesus på Korset, er udført af Svend Havsteen-Mikkelsen 1992 (s. 386). Foto AM 2005. – *Altarpiece, 1834, based on a drawing by G. F. Hetsch (cf. fig. 27). Painting, Christ on the Cross, by Svend Havsteen-Mikkelsen 1992.*

1992 af Svend Havsteen-Mikkelsen i olie på lærred (signeret).⁴⁶ På et T-kors hænger Jesus dybt i armene, hovedet er faldet ned på højre skulder, men i øvrigt er legemet kun antydnet ved sporadiske konturer; underbenene dækkes af et større mørkt parti i nedre venstre del. Baggrunden er en stærk og klar orange farve.

Et ældre *maleri* fra 1854 (fig. 26), i olie på lærred, viser Forkyndelsen for Hyrderne. Det er rundbuet og måler 173×131 cm (lysningen). Den hvide engel kommer ind fra venstre, mens fire knælende hyrder blændes af lyset og synker ned i bøn. Allerøverst står stjernen og lyser med tynde stråler ned på hyrderne. Forgylt profilverm fra

Fig. 26. Forkyndelsen for hyrderne, tidligere altermaleri, 1854 (s. 387). Foto AM 2005. – *The Annunciation to the Shepherds, former altar painting, 1854.*

1995. Maleriet tjente i altertavlen indtil 1992 og er nu ophængt på skibets sydvæg imellem fjerde og femte vindue fra øst. Ved maleriets anskaffelse kaldtes det 'et natstykke, forestillende englenes forkyndelse for hyrderne'.⁸

Til Hetsch's projekt hørte en bred plint med ydre fremspring, som skulle bære to \dagger apostelfigurer af gips. For det basale arbejde stod den lokale snedkermester Ihle, der efter 'professor Hetsch's tegning' skulle udføre en altertavle med seks tommer høj 'fodsokkel, to runde søjler med basis, to pilastre med ditto, gebælk med frontespice' samt en kileramme til maleriet.

Alt finere billedhuggerarbejde blev bestilt hos J. C. Mayer i København, således fire kapitæler, seks alen ornamentter og 1½ alen ornamentter til frise. Tilsvarende betaltes billedhugger Gotthelf Borup, København, for de to frifigurer, der specificeres som apostlene Petrus og Johannes, og som var udført af gips som to alen høje kopier efter Bertel Thorvaldsen.

Den færdige altertavle kom reelt ikke til at adskille sig væsentligt fra to tidligere forslag til nyt alterparti (jf. s. 374f.), der var udført dels af Hetsch selv 1824 (fig. 28), dels af Johan Hanck 1827 (fig. 29). Begge viser altertavlen nogenlunde som det af Hetsch realiserede, løftet af en bred underbygning, hvis fremspring ved siderne skulle bære to store frifigurer. På Hancks tegning (fig. 29) fremstår frifigurerne som Moses (i nord) og vistnok en personifikation af Troen. I gavlen tænkte Hanck sig et citat fra Joh. 20,26-29, og i malerifeltet foreslog han andre bibelciter 'indtil altermaleriet blev færdigt'. Et tidligt udkast til maleri 'til en ny altertavle', blev leveret af C. A. Lorentzen 1824, men kom aldrig til udførelse.⁸

Tavlen blev stafferet 1835 og fik i første omgang et forgyldt kors i malerifeltet. Det tjente indtil det første egentlige \dagger maleri kom til, Fristelsen i Ørkenen, udført 1839 af en professor Hoyer som gave fra general Christian Ulrich Sundt (jf. kirkegårdsmonument nr. 1). Da menigheden var utilfreds med maleriet, udskiftede man det 1854 med det eksisterende fra dette år.⁴⁷

Efter restaureringen 1873 viser det ældste interioxfotografi (fig. 77) alterpartiet med bronze-rede frifigurer og maleriet fra 1854. Alteret stod da hvidt med kontrasterende mørke partier og indskrifter i versaler, alt på baggrund af et mørkt, kvadratisk vægpanel med stjernekant. 1903 blev farvetyngden noget lettet, de to figurer og søjleskafterne blev hvidmalede, og tavlens underbygning fik en sribet dekoration (fig. 49).

Ved kirkens brand 1955 gik vægpanelet og apostelfigurerne tabt, hvorfor man gav afkald på tavlens meget brede underbygning. Endelig har tavlen fået sin nuværende fremtræden med indsættelsen af Svend Havsteen-Mikkelsens maleri 1992.

\dagger Altertavler. 1) Formentlig o. 1668, efter sin nedtagning 1724 vurderet til blot at have været 'nogle få fyrrebrædder af en snedker apterede og med malerarbejde stafferede'.¹⁶ Danske Atlas tilsluttede sig 1769 vurderingen, at der næppe nok var tale om en altertavle, men modsiger i nogen grad sig selv, når det anfører om et \dagger maleri, at det havde siddet 'i den forrige altertavle'.²⁵ Kirkens

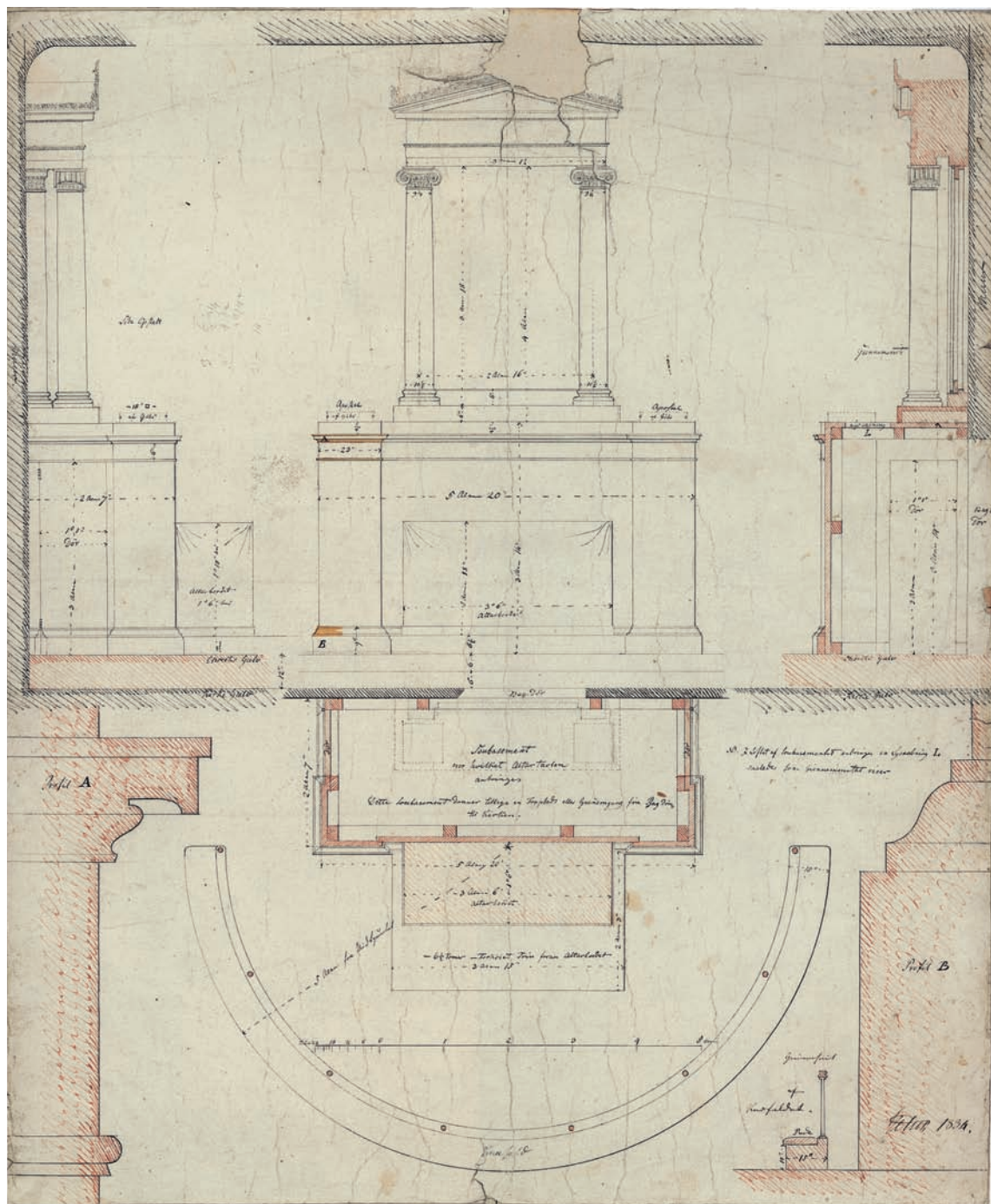

Fig. 27. G. F. Hetsch' tegning til altartavle, alterbord og alterskranke 1834 (s. 386). I NM. – Drawing by G. F. Hetsch for altarpiece, communion table and altar rail, 1834.

regnskaber nævner 1702 afvaskning af altartavlen, og at den 1724 blev 'nedbrudt' af Andreas Abritz og Valentin Povlsen.⁸

2) 1724, udført af mester Jørgen Arntsen (Slache), billedhugger i Horsens, og hentet fra Trelde.⁴⁸ Baroktavlen, der kan have mindet om Stou-

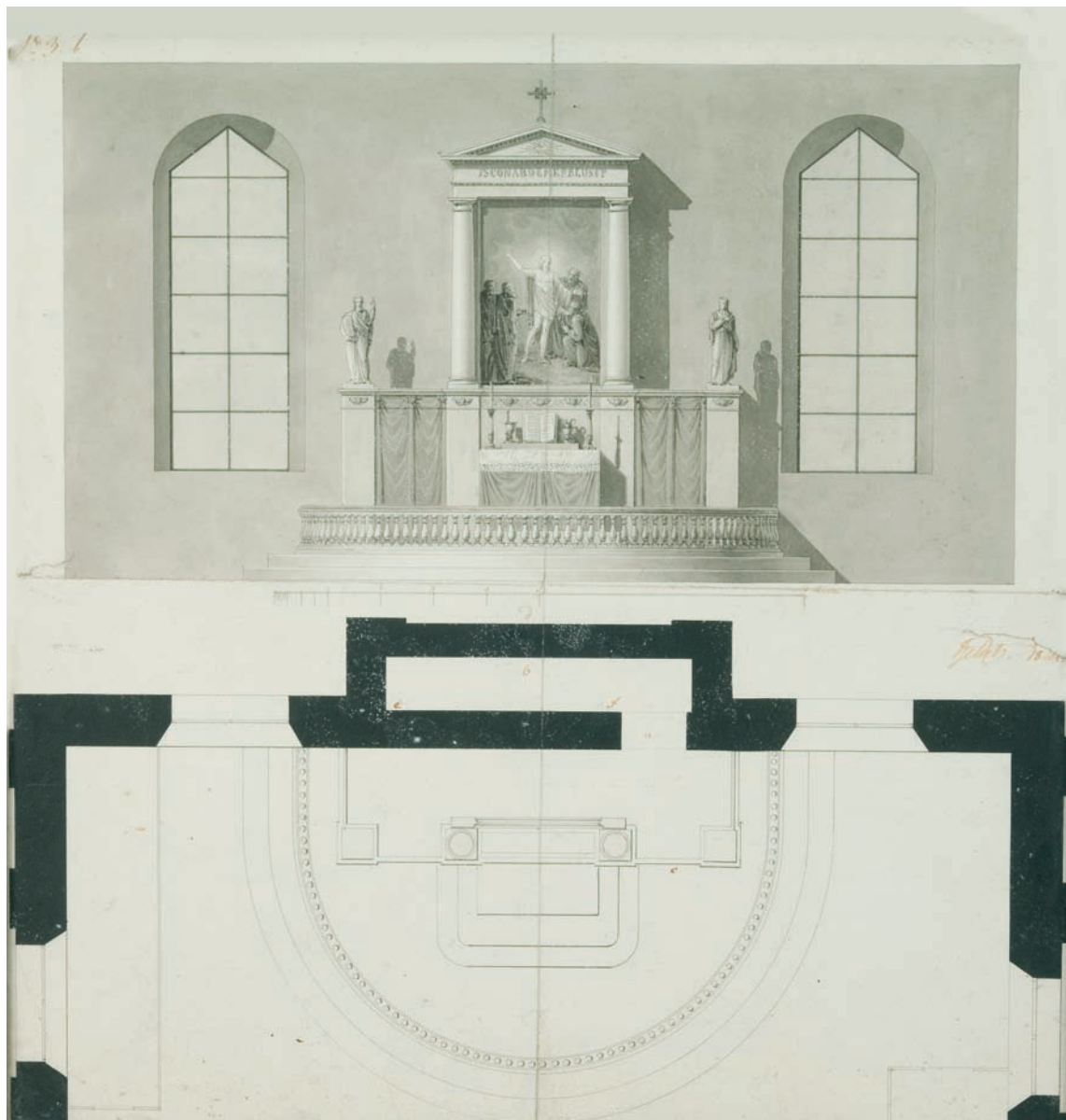

Fig. 28. Forslag til altertavle og alterparti ved G. F. Hetsch 1824 (s. 374 og 388). I Fredericia Museum. – *Proposal for altarpiece and altar section by G. F. Hetsch, 1824.*

by Kirkes altertavle fra 1731 (tilskrevet Slache), fik et panel bagpå, og den blev først stafferet 1728. Tavlen var delvis bekostet ved gaver fra menigheden, eftersom der 1726 sagdes at være indsamlet 50 rdlr. til den. I anledning af Frederik V's død 1766 blev tavlen forsynet med forgyldt 'sørgenavn med krone' og 'det højkongelige danske våben og dødsens forestilling'.⁴⁹

ALTERTILBEHØR

Altersølv udgøres af hele tre *altersæt*, de to ældste med tilhørende oblatæsker, der behandles sammen med de respektive sæt.

1) (Fig. 30), formentlig sammenhørende og fra 1755, et årstal der findes på oblatæskan og på et tilsvarende *altersæt* i Trinitatis Kirke.⁵⁰ Begge

Fig. 29. Forslag til altertavle og alterparti ved Johan Hanck 1827 (s. 386). I Fredericia Museum. – Proposal for altarpiece and altar section by Johan Hanck, 1827.

kirker har åbenbart ved samme tid fornyet deres altersølv som en art sammenskudsgilde både hvad angår givere og involverede guldsmede. Mens kalk og disk er fornyelser af et Taltersæt fra kirkens første tid, skænket af kaptajn Jochum Schultz (jf. ndf.), er oblatæsken en forøgelse af en ældre, som var skænket af en adelsdame 1679.

Kalken, 23 cm høj, er udført af Poul Hansen (før 1742-1764). Den har sekstunget fod og tilsvarende skaftled. Knoppen er gotisk, også den med seks tunger og med seks mellemfaldende rudebosses, hvis graverede versaler tilsammen danner navnet »Ihesvs«. Bægeret er svajet og har langs randen en tysk versalindskrift, der kantes nedentil af en linje, hvis tre afsluttende bogstaver kan repræsentere en forkortelse eller et sæt initialer. Indskriften må (som fodens) være overført fra den ældre kalk: »Iesvs nimmet die Sünder an vnd isset mit ihnen. GLM« (Jesus tager synderne på sig og spiser med dem). På foden en tilsva-

rende indskrift, der rummer nogle lignende forkortelser eller initialer (gengivet med versaler), som ikke lader sig opløse »Heer sey mir gnadig. GLM UHR. Heile meine Seile den ich habe an die gesyndig/ ach Got erhör ia gnadig mich/ vergib alle Sünden vaterlig Iochim Schvlz Psalm 41«. (Herre vær mig nådig. GLM UHR. Helbred min sjæl, for jeg har syndet imod dig. O Gud hør mig nådigt og tilgiv faderligt alle synder Jochum Schultz salme 41 (v. 5,11)). Standpladens underside bærer guldsmedens stempel (Bøje 6503).

Disken er udført af Christian Vilhelm Schlegel i Fredericia (1736-83). Den er glat med profileret rand, tværmål 17 cm, og på fanens underside ses Schlegels gentagne stempel (Bøje 6500).

Oblatæsken (fig. 30) fra 1755, er i sin kerne en gave fra »en højadelig dame« 1679 (se Tøblatæske). Ved en gave fra kirkens tredje præst, provsten Henrik Pontoppidan, er den forøget til sin nuværende form af guldsmed Christian Vilhelm

Fig. 30. Altersølv, sæt nr. 1, formentlig i sin helhed fra 1755, udført af Poul Hansen (kalken) og Christian Vilhelm Schlegel (disken og oblatæskan), begge Fredericia (s. 390-91). Foto HW 2005. – *Altar plate (set no. 1), probably 1755, made by Poul Hansen (the chalice) and Christian Vilhelm Schlegel (paten and wafer box).*

Fig. 31. Oblatæske, 1755, låget med Kærlighedens våben og græsk indskrift (s. 391). Æsken er skænket af en anonym giver. Foto HW 2005. – *Wafer box, 1755, lid with arms of Love and a Greek inscription.*

Schlegel i Fredericia (1736-83). Æsken er cirkulær med ophøjet låg, 6,5 cm høj, tværmål 10 cm. På låget er graveret et kærlighedens våben med hjerter og græksproget bibelcitat (fig. 31): »Gud elsker en glad giver« efterfulgt af skriftstedet »2 Cor. IX 7,2«. Æskens side bærer omløbende kursivindskrift på latin, der har karakter af et elegisk distikon: »Obtulit hoc parvum Mulier prænobilis olim a(nn)o 1679«/ »Augebat tandem tertius Hic Parochus a(nn)o 1755« (denne lille ting skænkede en højadelig dame, 1679/ Til sidst forøgede den tredje sognepræst den, 1755). Langs lågranden løber en nu ulæselig indskrift vistnok med kursivskrift. Under æskens bund er indprikket vægtangivelsen »Vog 14 Lod 1 q« og med nyere skrift: »Sct. Michaelis Kirke«. Her ses også Schlegels stempel (Boje 6500).

2) (Fig. 32) 1762, en gave fra Markgreve Friedrich Ernst af Brandenburg-Kulmbach til det jyske Wedellske Regiment (nu 12. Bataillon).⁵¹ Altersølv tilhører bataillon, men opbevares siden 2005 i en glasboks i kirken, umiddelbart nord for alteret. Kalken, 22 cm høj, har ottetunget fod i to afsæt og ottesidede skaffled. Knoppen er sekstunget med lige så mange prismebosser, hvorimellem der er opdrevet 'dråber' på en prikkes bund. Det høje, stejle bæger har på den ene side et kronet spejlmonogram, »FE« og »CS« for giveren og hans hustru Christine Sophie. På den anden side ses over årstallet »1762« et kronet og vildmandsvogtet dobbeltskjold (fig. 33) for giveren og hans hustru Christine Sophie. Herunder læses årstallet »1762«. Kalken, som sættet i øvrigt, har ingen gamle stempler, men er i forbindelse med en nylig istandsættelse og nyforgyldning stemplet »LEN«. Disken

er glat, tværmål 13 cm, den tilhørende *oblatæske* cylindrisk med bred standplade, tværmål 10,2 cm, 5,1 cm høj. Æsken har omløbende profilering foroven og forneden, og det hvælvede låg smykkes af en opdrevet rocaille omkring et firpasformet felt.

3) (Fig. 76) 1956, kalken 20 cm høj, af form som en dobbelt keglestub med tud og et spinkelt kors på korpus. Under bunden læses versalerne: »Skænket af familien Cohr 1956« samt »Sct. Michaelis Kirke«. Disken, tværmål 17 cm, er glat med skrånende fane og tilsvarende kors. Indskrift som kalkens. Som denne er disken mærket »Cohr«. Til sættet hører også en alterkande (jf. ndf.)

† *Altersæt*. Tidligst i inventariet 1691 nævnes en kalk og disk af forgyldt sølv, der var skænket af kaptajn Jochum Schultz, og som vejede 49 lod.⁸ Osmeltet midt i 1700-tallet til det nuværende altersæt nr. 1, der har overtaget indskriften.

Fig. 32. Altersølv, sæt nr. 2, 1762, skænket til det jyske Wedellske Regiment (nu 12. bataljon) af markgreve Friedrich Ernst af Brandenburg-Kulmbach og hans hustru Christine Sophie (s. 392). Foto AM 2006. – *Altar plate (set no. 2), 1762, a gift to the Jutland Wedellske Regiment (now 12th Battalion) from the Margrave Friedrich Ernst of Brandenburg-Kulmbach and his wife Christine Sophie.*

Fig. 33. Alterkalk 1762, givervåben for Friedrich Ernst af Brandenburg-Kulmbach og hans hustru Christine Sophie (s. 393). Foto AM 2006. – *Chalice, 1762 (cf. fig. 32), with the arms of the donors.*

Oblatæsker, se altersæt nr. 1 og 2. †*Oblatæske*. Inventariet 1691 anfører en oblatæske, skænket 1. aug. 1679 af velbårne frue Maria Elisabeth von Milchen, født Voigtin vægt 6 lod 2½ kvint. 1752 skænkede provsten Henrik Pontoppidan 8 lod sølv til dens forbedring.⁸

Alterkander (fig. 76). 1) 1905, 36 cm høj, i nyrenæssancestil, leveret af hofjuveler Michelsen i København.⁵² Om foden læses versalerne: »Erindring om Laura Andersen født Seidelin 1905«. 2) 1956, hørende til altersæt nr. 3, 24 cm høj, med svajet, indsnævrende korpus.

†*Alterkander*. 1) Inventariet 1691 nævner en vinkande, som var skænket af Otto Didrik, greve af Schack, vægt 37 lod. 1695 lod grevinde Schack kanden omgøre og forbedre, og 1705 udførte en snedker en karvestok (»Karve stoch«) til at 'tegne kirkens vin på', dvs. til at måle væskestanden. 1809 blev kanden, der nu vejede 67 lod og var forgyldt indvendig, afleveret som kirkens bidrag til landets betrængte krigsfinanser.⁸

2) 1837 anskaffedes en alterkande af porcelæn med bliktragt til brug ved altrets sakramente.⁸

3) O. 1900, af sort porcelæn med guld Kors fra Den kongelige Porcelænsfabrik. Kanden er i stykker, og resterne opbevares ved kirken.

**Kalkklæde* (fig. 34) 1843 eller lidt før, beregnet til at lægge beskyttende hen over nadverelementerne. Klædet, 56×47 cm, er af nu brunligt fløj og har midtpå et lille strålekors med anker og hjerte ved foden, alt broderet med agramaner. Kant af sølvfrynser. I kirkeregnskabet 1843 er klædet ret nøje beskrevet, og det oplyses, at det er broderet af salig hof-perlestikkerinde Hjelm.⁸ Kalkklæder har kun været meget lidt brugt i Danmark efter reformationen (jf. dog *DK Odense* 551). I Sverige derimod er 'kalkdug' ikke ualmindelige, således findes hele elleve i Visby Domkirke; en af dem, fra o. 1800, har flere lighedspunkter med Skt. Michaelis Kirkes.⁵³ Kalkklædet er nu i Fredericia Museum (inv.nr. 1319).

†*Kalkklæder*. 1) Inventariet 1691 anfører et rødt atlaskeklæde med små guldkniplinger omkring, 'som lægges over kalk og disk på alteret'. Klædet var skænket af latinskolektor Jørgen Nielsen Seerup (†1701). 2) Et nyt, anskaffet 1694, var af 'rød og hvid blommed ostindisk schillert' (dvs. skellert, et stof, som changerer i farverne). Bortsolgt 1811.⁸ 3) Før 1725, se †sygesæt.

Fig. 34. *Kalkklæde, 1843 eller lidt før, broderet af hofferlestikkerinde Hjelm (s. 394). Foto AM 2005. – *Chalice cloth, 1843 or slightly before, by the Court Pearl Embroiderer Hjelm.*

Fig. 35. Sygesæt, 1766, udført af Jens Nielsen Theilgaard, Fredericia (s. 395). Foto AM 2005. – *Communion set for the sick, made in 1766 by Jens Nielsen Theilgaard, Fredericia.*

Sygesæt. 1) (Fig. 35), 1766, udført af Jens Nielsen Theilgaard, Fredericia. Kalken, 13,5 cm høj, har cirkulær fod med godronnering, skaftet har sekspasformet tværsnit og knoppen form af en fladtrykt kugle. Desuden et halvkuglebæger med let udsvajet rand. På foden læses med prikgrave-ret skriveskrift: »Tydske Kiærke 1766«, og her ses også guldsmedens stempel (Bøje 6511). Disken, tværmål 8,5 cm, er glat med cirkelkors og har på undersiden en lille oblatbeholder med skruelåg. Stempel som kalkens. Til sættet hører også en vinflaske, som passer ned i kalkens bæger, og hvis skruelåg er fra o. 1800–1850; resten er fornyet i 1900-tallet. Cylindrisk *læderfuttel* fra o. 1800.

2) 1917, kalken, 8,5 cm høj, er ganske enkel med profilknop og kirkens navn anført på foden. Disken, tværmål 7,5 cm, har cirkelkors på fanen og under bunden stemplet »DTA«. Oblatæskan er flad, en vinbeholder urneformet med skruelåg, 5,5 cm høj.

†*Sygesæt.* Inventariet 1691 anfører en mindre kalk og disk, skænket af salig Paul Lorentzen og siden forbedret af 'hr. Emanuel' (Cirsovius), vægt 16½ lod. Sidstnævnte havde også skænket en lille *oblatæske* til sættet, vægt 1 lod 1½ kvint. 1714

skænkedes hertil en *sølvflaske* af oberst Christian Liebmann Legel og frue, 15 lod 2½ kvint.⁵⁴ Før 1725 skænkede rådmand Matthias Matthiasen (jf. †gravtræer og gravrammer) også sygesættet et kalkklæde, som brugtes 'ved kalk og disk ved de syges betjening' (jf. ovf.). Endelig blev den lille kalk og disk til syge 1766 omgjort på grund af brøstfældighed.⁸

Alterstager. 1) (Fig. 36), 1668, skænket af Bernt Offermans hustru Sissel, 51 cm høje, balusterformede med klokkeformet fod. Om den løber en vanskeligt læselig versalindskrift på tysk (med en smule danske islæt). Ved at lade den ene stages tekst supplere den andens læses: »Sissel Berens Offermans Anno 1668 den 31 Maj/ hafver dise Levchters Gott zv Ehren der Kirgen zvr Gedechnis vere[hr]e[t]« (Sissel Bernt Offermans har 31. maj 1668 skænket disse stager Gud til ære og kirken til erindring). Fodpladen har tre små kvadratiske huller, der må have tjent fæstnelse af oprindelige †tæer. Stagerne nævnes tidligst i inventariet 1691. 1724 blev de repareret af Didrik Frandsen, atter 1825.⁸

2) (Fig. 37) 1834, af messing, 71 cm høje, udført efter tegning af G. F. Hetsch. Stagerne svarer i det

Fig. 36. Alterstager, 1688, skænket af Bernt Offermans hustru Sissel (s. 395). Foto AM 2006. – *Candlesticks, 1688, a gift from Bernt Offerman's wife Sissel.*

væsentlige til dem, Hetsch skabte til Christiansborg og til synagogen i København.⁵⁵ Foden er firsidet med bærende løvepoter og konkave sider. Skaftet, med entasis, prydes af papyrusblade, lyse-skålen af en æggstav.

1834 leverede gørtler C. F. Grønberg, København, et par 'messing cisererede og ferniserede alterstager' efter professor Hetsch' tegning.⁸ Stagerne bruges nu lejlighedsvis på korskrankens postamenter.

3) O. 2000, af messing i barokform, 34 cm høje. De repræsenterer en fornyelse af et ældre tilsvarende sæt (fra 1956?), der var stjålet.

4) Nyere, af messing, 26 cm høje, i modernistiske former; glatte og blanke.

†*Alterstager.* 1) 1714, skænket af oberstinde Legel (jf. sølvflaske til 1sygesæt). De nævnes som et par store drevne messinglysestager 'med anselige vokslys'. Inventarierne understreger, at disse stager var drevne, ikke som de bevarede støbte. Solgt

1834.⁸ 2) 1729 købte man et par supplerende lysestager af træ, der ligeledes blev solgt 1834.⁸ 3-4) 1834 anskaffedes endvidere to gulvstager kaldet 'kandelabre med messingplader', hver til 7 lys.⁸

Alterkrucifiks, o. 1850-75, 91 cm højt, af messing. Jesus hænger dybt i armene, hovedet er faldet udåndende imod venstre skulder, kroppen danner en svag bue imod venstre, og fødderne er sidestillede. Det glatte kors står på en høj plint, hvis forside har relief af de tre sørgende Maria'er. Krucifikset, der ses på det ældste fotografi af kirkenes indre (jf. fig. 77), har tjent på alteret indtil o. 1992. Nu i præsteværelset.

†*Alterkrucifiks.* 1762 solgtes 'sølvkrucifikset med årstal'.⁸

†*Alterbøger.* Inventariet 1691 nævner en stor tysk bibel, skænket af Reimer Arentz, og 1719 tilføjes et nyt dansk kirkegraduale. 1762 nævnes Danmarks og Norges kirkeritual som en gave fra justitsråd Hans de Hofman samme år. Da havde kirken også evangelisk-luthersk salmebog på tysk og 'den schleswig-holstenske kirkebog 1665'. Siden formeredes bogbestanden betragteligt.⁸

Fig. 37. Alterstager, 1834, udført efter tegning af G. F. Hetsch (s. 395). Foto AM 2006. – *Candlesticks, 1834, made to drawings by G. F. Hetsch.*

Messehagler. *1) 1843, kan ikke identificeres sikkert i Fredericia Museum (inv.nr. 1318). 2-5) Nyere i liturgiske farver: 2) Rød, skænket 1955-56 til minde om læge E. C. Wichmann Matthiessen. 3) Violet, skænket 1979 til minde om 300-års-dagen for Jydske Fodregiments indmarch i fæstningen. 4) Grøn, skænket 1987 til minde om kirkens 300-års-dag som garnisonskirke. 5) Hvid, uden nærmere oplysninger.

†*Messehagler.* Inventariet 1691 anfører en gammel og forslidt, brun atlaskes messehagel, der var skænket af 'salig Gert Lohman'. Den udgik af brug og kasseredes 1752. 1703 anskaffede man en ny rød fløjlsmessehagel med et sølvbeslået krucifiks og 'årstal af sølv, forgyldt i lige måde'. 1733 forærede krigskommissionær Brandts frue en ny messesærk, og 1742 ofrede man en ældre ubrugelig hagel som materiale til reparation af de andre. 1752 gav provst Henrik Pontoppidans hustru kirken en ny hagel af rød damask med kors bagpå af guldsnore (jf. †alterklæder). Og 1761 medgik til en messehagel fløj, galoner og kniplinger, der betales med et sølvkrucifiks. Dertil gav præsident Hans de Hofman endvidere tråd, syløn og 'foersilke'. Haglen var 1832 kirkens eneste ud over den nævnte fra 1752. Efter 1843 at have anskaffet ovennævnte *hagel nr. 1, kunne man 1845 sælge 1761-haglen galoner, kors og årstal til guldtrækker H. C. Henius i København, mens selve stoffet blev opbevaret.⁸

†*Alterskamler.* 1728 lavede Peder Jacobsen en skammel til alteret, og 1834 udførtes en ny med rødt fløj og kantet med guldgaloner.⁸

Alterskranken er fra 1834, udført efter tegning af G. F. Hetsch (jf. fig. 27), men en del fornyet. Skranken er halvcirkulær med håndliste af mahogni (fornyet) og spinkle vegetative messingbalustre. I kirkens regnskab tales 1834 om at 'gøre knæleskammel i cirkelform efter tegningen af pommersk træ, håndgrebet i samme form af birketræ'.⁸ Inden skrankens udførelse havde Hetsch selv og Johan Hanck på deres forslag til alterparti 1824 og 1827 angivet skranker med træbalustre (jf. fig. 28-29).

†*Alterskranke.* 1694 reparerede en smed 'stativværket for alteret', og i forbindelse med korets ombygning 1724 blev 'tralværket om alteret' nedtaget og atter opsat; noget, der ind imellem

også var nødvendigt af hensyn til nedsættelser i begravelserne under koret. Det fremgår, at skranken havde en udskåret dør i nordsiden.⁸

DØBEFONTE OG KORSKRANKER

Døbefonten (fig. 38), fra 1920, er en bronzestøbt kopi af Bertel Thorvaldsens dåbsengel i Vor Frue Kirke i København, udført af bronzestøber L. Rasmussen i formindsket størrelse ($\frac{3}{4}$ af originalens). Dåbsengelen er skænket af hof-dekorationsmaler H. Chr. Nielsen i København, der stammede fra Fredericia (jf. s. 305), til minde om hans søster i anledning af hendes død 1919 som missionær i

Fig. 38. Døbefont, 1920, en bronzestøbt kopi af Bertel Thorvaldsens dåbsengel i Vor Frue Kirke i København (s. 397). Foto AM 2005. – Font, cast in 1920 as a bronze copy of Bertel Thorvaldsen's baptismal angel in the Church of our Lady (Copenhagen Cathedral).

Fig. 39. *Døbefont, 1834, nu i Hans Egedes Kirke i København (s. 398). Foto AM 2006. – Font, 1834, now in the Hans Egede Church, Copenhagen.

Indien.⁵⁶ På fodstykkets bagside er H. Chr. Nielsens gave mindet med en indskrift i indhuggede versaler: »Til minde om min Søster Anna Andersen, født Nielsen, født i Fredericia den 17. April 1862. Død som Missionær i Tirukoilur Indien«. Hertil er føjet: »Ingen har større Kærlighed end denne, der sætter sit Liv til for sine Venner. Johs. Ev. 15. K. 13. V.«. Fonten står på et podium af sortpoleret granit, der ifølge indskrift er skænket 1932 af J. F. M. Bertelsen. Fonten står foran den nordre stolerad, sydvendt. Indtil 1955 havde den plads lige neden for kortrinnene vendt imod vest.

*2) (Fig. 39) 1834, af træ, udført af billedhugger »Ab(salon?) Olsen«, København, formentlig efter tegning af G. F. Hetsch, da den viser stor lighed med dennes font fra 1826 i Christiansborg Slotskirke (DK Kbh. By 257f.). 103 cm høj. Fonten er formet som en klassicistisk piedestal. Foden, der hviler på en lav plint, er cirkulær med omløbende bladværk og perlestav. Skaftet er kaneleret med et øvre prydbånd af akantusløv. Den

cirkulære skål har langs underkanten en løbende hund, mens siderne prydes af otte englehoveder, for hvilke der blev betalt særskilt 1834. Skålens rand ledsages af godronnering og kanelering samt inderst en fals til fadet. Stafferingen, der må gå tilbage til tiden i Fredericia, er en egetræsådring med forgyldte sirater. 1916 betegnedes fonten som gammel og moden til udskiftning.⁸ Nu i Hans Egedes Kirke på Østerbro i København.

Den ældste *†døbefont* skal være bekostet 1677 af 'krigs kommissarius og proviants-forvalter' Henrik Eilers (†1678). 1696 blev trappen op til fonten lavet, 1724 ville man forhøje dens podium 'ved præstens stol',⁵⁷ og 1728 skal fonten være blevet renoveret.²⁵ Om placeringen vides, at fonten 1772 stod 'tæt ved den nordre mur' (i koret?).⁸

Et *dåbsfad* fra 1920 er af messing, 37×34 cm, formet som en cirkulær skål, i formen afpasset til englens bryst, og en tilhørende *dåbskande*, 28 cm høj, har nærmest form som en kardæsk.

†Dåbsfade. Inventariet 1691 nævner et stort messingbækken til dåben, der 1709 blev suppleret med et 'større og bedre', som var skænket af apoteker Johannes Hintze. 1834 anskaffedes et nyt fad af messing.⁸ En *†dåbskande* af tin blev 1862 leveret af kobbersmed P. F. Jacobsen.⁸

†Fontegitter. 1724 arbejdedes der ved dåbens 'forværk', inde og ude, idet der brugtes 4½ tylvter 6 alens fyrrebrædder, ti tylvter ringere 'balle' og 8 pommerske brædder foruden dørhængsler og vinkeljern.⁸ En *†fontehimmel* med 'dokker og sprinkelværk' nævnes 1761, da to koner vaskede og rengjorde den.⁸

†Fonteklæder. 1691 anføres et fonteklæde, skænket af krigskommissær Henrik Eilers' hustru, og 1762 en netterdugskrans med kniplinger til dåben.⁸ De jævnligt optrædende *†håndklæder* til dåben var af damask og drejl; 1887 gav generalinde Lüttichau to horgarns drejlsservietter og to blårgarns ditto 'i stedet for de gamle forslidte'.⁸

Krucifiks, 1918, udført af billedhuggeren Astrid Noack. Krucifikset er af egetræ, figuren 126 cm høj, hovedsagelig i romanske former. Kroppen er symmetrisk, armene udstrakte, hovedet let bøjet imod højre skulder og fødderne sidestillede på en fodstøtte. Øjnene er let åbne, og hovedet bærer som et gotisk træk en snoet tornekrone. Korset er

glat og synes som figuren udført af genbrugt træ, der står blankt. På sydvæggen over prædikestolen.

Korskranke, 1956, ganske lav med fire fag på hver side af den brede korttrappe. Felterne er genembrudte med radiæret sprosseværk, og ind imod trappen afsluttes skranken af to podier, der lejlighedsvis tjener til opstilling af kirkens store alterstager (nr. 2) fra 1834. Malet som stovværket.

†*Korskranker*. 1) formentlig o. 1668. 1724 blev 'det store skillerum i kirken' nedtaget. Snedker Mikkel Prins betales for at 'nedbryde prædikestolen, skriftestolen og andet billedhuggerarbejde, der var på skillevæggen'. Herefter betales Andreas Abritz og Valentin Poulsen for atter at opsætte listerne og siraterne ved skillerummet.⁸ Det sidste betød snarest, at den nedtagne korskranke atter blev opsat. 1762 blev hele galleriet 'tvært i kirken' anstrøget med perleoliefarve.⁸ 2) 1834. Johan Hancks forslag viser en lav skranke uens udfømt ved siderne (jf. fig. 29).

PRÆDIKESTOLE

Prædikestolen er en fornyelse fra 1956 af den ældre fra 1834, som gik til ved branden 1955. Kopien er en gave fra håndværkerne, der satte kirken i stand efter ulykken. Kurven er femsided, og fagene har højrektangulære profilmelter med reliefmedaljoner, der rummer navnene på de fire evangelister samt i midtfaget et Jesusmonogram. Medaljonerne indfattes af stråleglans og laurbærkrans, og nederst i felterne ses blad- og blomsterværk omkring små rosetter, bladknopper og i midten et hjerte. Postamentet dannes af en kraftig profil med kanneleringer, og den gennemløbende frise kantes af tovsstave og rummer vekselvis kors og rosetter med volutter. Gesims og læsepult er i blank mahogni. Prædikestolen, der har grå grundfarve med gyldne sirater, står på en muret og pudset underbygning ved skibets sydside op imod korskranken. Opgang fra koret.

Af den tidligere *(†)prædikestol fra 1834 er bevaret et felt af fyr, 61×31 cm, med navnet »Joh(annes)« (fig. 40), noget skadet af ilden. Det svarer til den nuværende stols felter. Feltets bemaling synes i det væsentlige fra 1903. Medaljonen har rød bund, bogstaver og stråleglans er

forgyldte, laurbærkransen grøn med hvide bånd, og som bund har tjent en klar blå; blad- og blomsterværk står hvidt. Feltet er nu i Fredericia Museum (inv.nr. 6850).

Regnskabet 1834 meddeler, at prædikestolen skulle udføres 'efter tegningen',⁸ men det siges ikke udtrykkeligt, om denne forsvundne tegning skyldtes Hetsch (jf. altertavle). Syv år tidligere havde Johan Hanck udarbejdet et noget afvigende projekt til prædikestol, hvorpå kurven er

Fig. 40. *Prædikestolsfelt 1834, reddet ved kirkens brand 1955 og nu i Fredericia Museum (s. 399). Foto AM 2006. – Carved board from a pulpit, 1834, saved from the church fire in 1955.

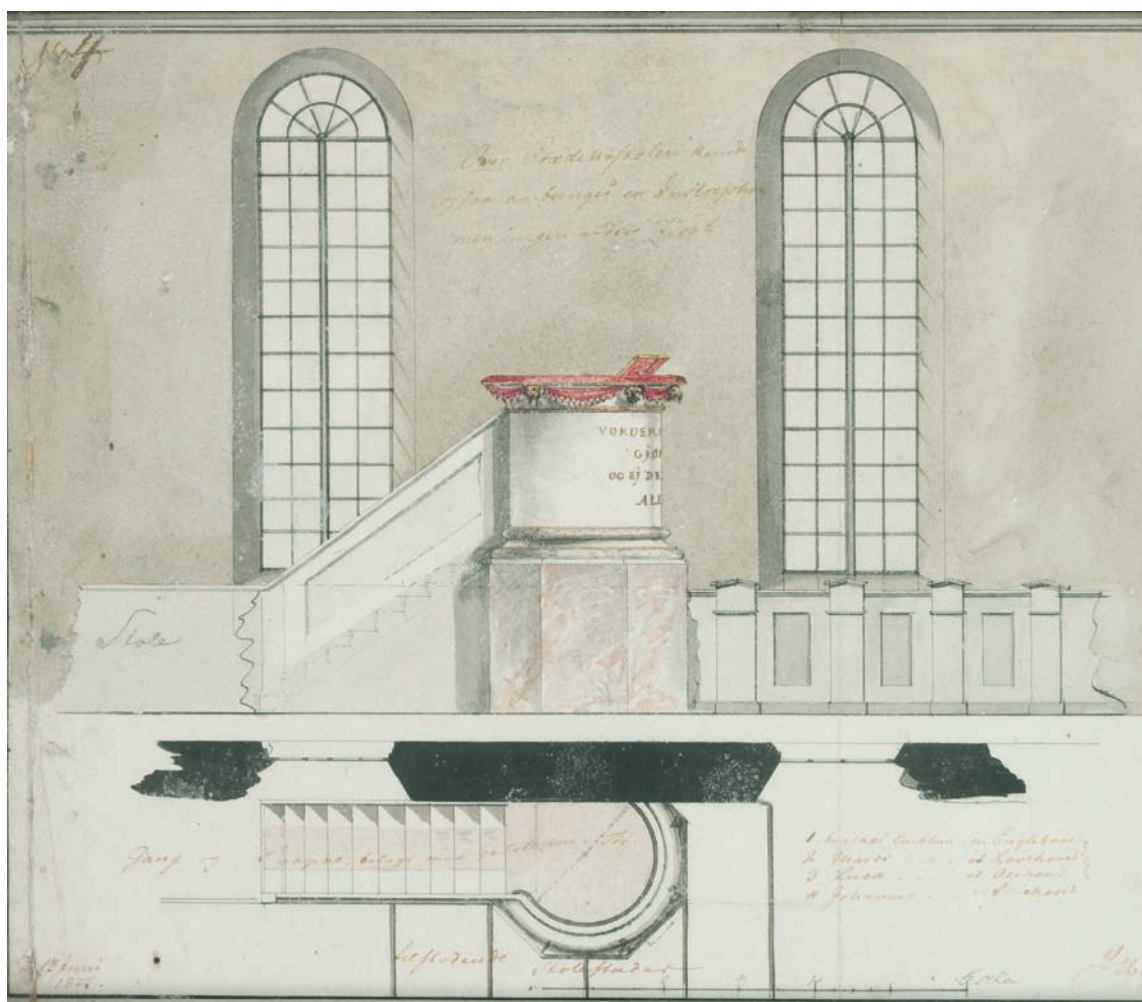

Fig. 41. Forslag til prædikestol ved Johan Hanck 1827 (s. 400). I Fredericia Museum. – Proposal for a pulpit by Johan Hanck, 1827.

vist cylindrisk med omløbende profiler foroven og forneden (fig. 41).

1869 blev baggrunden til et \dagger krucifiks på prædikestolen malet.⁸ Ældre interiørfotografier viser prædikestolen stående på den nuværende prædikestols sted. På det ældste fra o. 1875 (fig. 77) aner man et hjørne af den, mørkmalet og med høj \dagger læsepult, mens et fotografi fra 1914 (fig. 49) viser den tilsvarende, men med lys grundfarve for mørkere frise og felter.

\dagger Prædikestole. 1) Formentlig o. 1677, givet af Jochum Richter og malet 1709.²⁵ 1709 havde den \dagger beklædning af rødt fløj med guldgaloner, som var foræret af major Krabbes frue, og 1718 gjordes

der nye rammer til et \dagger timeglas ved prædikestolen. Nedtaget 1724 og atter opsat, nu med en bærefigur i skikkelse af Moses, der var skænket af rådmand Heinrich Richter. Endvidere fremgår det, at stolen havde himmel, og at den samme år fik to \dagger beklædninger. Den ene var rød med silke og »skoufsnorer«, den anden grøn og skænket af kapellanen Peter Lobendantz med det forbehold, at den stedse skulle være i forvaring hos ham selv og hans efterfølgere; et forbehold, der snart førte til omfattende tvistigheder. 1729 forærede kirkeværgen Peder Paulsen nok en beklædning af rødt fløj med guldgaloner. 1767 blev prædikestolen overflyttet til den nordre side 'under pulpituret', og 1834 blev den nedtaget.⁸

STOLEVÆRK

Stolestaderne, fra 1956, udgøres af gedigne bænke i nyklassicistisk stil, tegnet af arkitekt B. Billund. Ryglænene svajer bagud, de S-svungne armlæn har relief af Skt. Mikael og dragen, mens forben og sarg smykkes af kanelering. Stolene står hvidgrå med lidt forgyldning. Foruden bænkene findes et antal *løse stole* i tilsvarende udformning, de fleste står forrest i skibet og i koret, andre på orgelpulpituret. I logerne findes yderligere ca. 30 lidt afvigende stole med korsmotiv på ryggen.

Blandt de løse stole i koret er én lidt bredere end de øvrige og har karakter af en *præstestol*. En ældre sådan, fra 1834, har svajede forben og svungne armlæn, der ender i en håndvolut. Malet som det øvrige stoleværk; i korets nordvestlige hjørne.

†*Stolestader* omtales tidligst 1691, da gulvet under kvindestolene blev fyldt op. 1697 nævnes 'klapper, som soldaterne sidder på', altså en art klapsæder ud for staderne, og 1719 tilføjedes to lange bænke til rytterne.⁸ 1724 fik staderne en større oppudsning, idet nogle stole blev fornyede, andre blot reparerede. For 'ni nye stole med løvværk og våbener til officererne og magistraten' blev det betalt særskilt til 'billedhuggeren' (vel Jørgen Slache).⁸

Den sidste betaling må gælde gavlene på de fire forreste stole, der ifølge stoleregisteret 1728 var reserveret kommandanten, officererne og byens magistrat med samt deres fruer. Der fandtes da i alt 24 stader, af hvilke de bageste var fripladser for garnisonen. 1727 udførtes der bænke i koret til disciplene. Og efter kirkeforlængelsen imod vest 1741 kunne man udvide stadernes antal til 29, en forøgelse, som især kom garnisonens fripladser til gode. Bag ved stolene 'under trappen', var der også tre bænke 'til slaverne' (tugthusfangerne).⁵⁸ Som afslutning på arbejderne lod general Gustav Vilhelm Geisler samtlige åbne officersstole og kvindestole male med oliefarve 'og de derpå udhugne våbener anstryge og forgyldte'. Atter i forbindelse med indretningen af de lukkede stole og †begravelser 1760 blev det til en overhaling af de almindelige stader, idet Christen maler 1762 anstrøg alle åbne stole med hvid perlefarve; for-

stykkerne (gavlene) fik brunt.⁸ 1820 gennemførtes atter en lidt større regulering af staderne, der alle fik døre, måske som det ses på Johan Hancks forslag til fornyelse af prædikestolen 1827 (jf. fig. 41).

Med restaureringen 1834 fik kirken igen nye stolestader, der efter forslag af G. F. Hetsch fik små kanelabre af messing oven på gavlene. 1861 blev stolene givet fri, så enhver kunne sætte sig, hvor han eller hun ville; en af lysestagerne findes stadig bevaret i kirken.⁵⁹ Et stoleværk, der indsattes 1873, kendes især gennem ældre fotografier. De viser ensartede stader med svære gavle, som imod sædet skyder ud i en volut. Gavlene havde udtræksæder og en lille kronende messinglysestage (jf. fig. 49, 77). De 44 nye kirkestole skulle males som egetræ og derefter lakeres.

†*Præste- og skriftestole*. En skriftestol nævnes tidligst 1694. 1723-24 optræder både kapellanens og præstens skriftestol, idet den første fik isat en dør, mens den sidste nævnes ved døbefonten. I forbindelse med arbejderne 1724 blev kapellanens skriftestol ved korsranken nedtaget og genopsat, og 1815 blev en skriftestol i koret fjernet for at give plads for børnene, som sang. 1834 indrettedes en ny skriftestol ved opgangen til prædikestolen,⁸ hvorfra den ovennævnte armstol endnu er bevaret. En †*degnestol* i koret fik sædet repareret 1718.⁸

LUKKEDE STOLE OG PULPITURER

Lukkede pulpiturestole. Kirkens nordre udbygning fra 1760-61 rummer loger i to etager, der er genetableret i nogenlunde oprindelig form ved restaureringen efter kirkens brand 1956 (fig. 19, 22-23). Logevæggen, der afsluttes oventil af en kaneleret frise, deles af vægpiller i fire afdelinger. De to ydre rummer to logeåbninger, de indre tre, hvis underdeling udgøres af pilastre med profilkapitæl. Herimellem hører der til hver loge eller 'stol' et brystningspanel med spejlfyldning. Adgang sker dels via gamle yderdøre og trapper i nord (jf. s. 373), dels ad en trappe, der 1956 er etableret i vest fra selve kirkerummet. Bemaling fra 1956 i hvidt og gråt. Det nedre, østre logerum fungerer som plads for garnisonskommandanten og

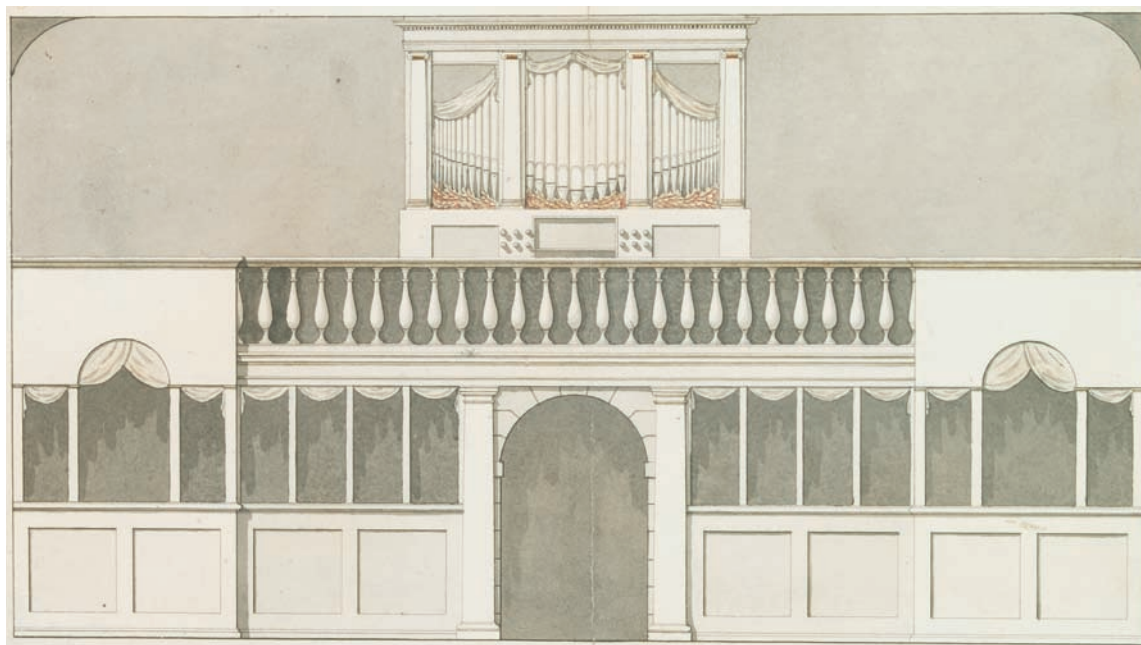

Fig. 42. Forslag til orgelfacade og orgelpulpitur med lukkede stole nedenunder ved Johan Hanck 1827 (s. 403, 406). I Fredericia Museum. – *Proposal for an organ case and organ loft with closed pews below, by Johan Hanck, 1827.*

har på væggene ophængt tre regimentsmærker, for 7. Regiment, Kongens Jyske Fodregiment og Jyske Telegrafregiment. Pulpiturerne i øvrigt har nu ikke længere karakter af afskildrede loger men danner åbne rum med løse stole i tre rækker. Pulpiturerne er malet som stoleværket. Deres oprindelige farve var øjensynligt en perlefarve (grå) med gule lister.⁸

Når også den nedre logerække er hævet som pulpitur, skyldes det, at man ved opførelsen 1760–61 skabte plads underneden til seks begravelser (jf. s. 413, 421). Mens det var vanskeligt at få disse gravrum solgt, gik det bedre med pulpiturernes i alt 16 stole. Det kneb dog noget med de fire vestligste i den øvre række, der betegnedes 'åbne' (uden skillevægge?); begyndende i nedre række og regnet fra øst blev stolene udlejet til: 1) Overauditor Henning Lausen. 2) Madame Iversen. 3) Kancelliråd Andreas Deichmann. 4) Rådmand Andreas Jespersen Holst. 5) Rådmand Bertel Johansen Bruun. 6) Byfogederne Hans Jacob Gercken og Hans Henrik Egeberg. 7) Inspektør Sommerfelt. 8) Christian Sundorff. I øvre række: 9) Justitsråd Hans de Hofman. 10) Rådmand

postmester Peter Lorentzen. 11) Oberst-løjtnant Ernst Henning Halle 12) Etatsråd von Raiser. 13–14) Ingen bud. 15) Murermester Christian Thomsen. 16) Murermester Johan Bardewick.⁶⁰

1848 opsattes der skillerum 'i øverste og nederste etage', der isattes 17 nye døre, og alt blev malet med bl.a. en rød farve. 1872 fik pulpiturerne atter rødt både ud- og indvendigt indtil brystningshøjde. Denne bemaling måtte o. 1900 vige for en lysere. Endnu ved denne tid, længe efter at kirkens øvrige stolestader var 'givet fri', havde kirken indtægter af pulpiturerne.⁸

†*Lukkede stole og pulpiturer.* Allerede før de eksisterende pulpiturstole blev opført 1760–61 havde kirken mindst 24 lukkede stole. Først med den ældste stolestadeprotokol fra 1728 kan disse loger nærmere placeres og dateres. Men også før dette tidspunkt må kirkens lukkede stole hovedsagelig have haft plads ved sidevæggene og i vest på Ærgelpulpituret. 1682 byggede oberst Lambsdorf sig et pulpitur, der havde latinsk inskription til æreminde for hans hustru Dorothea Elisabet Margareta von der Hoya (†1681) og dertil begge deres våbener.⁶¹ 1696 blev oberst Hinrich Fride-

rich von Bøyneburgs stol repareret og forbedret med lås, kramper og 'stakitvindue', og 1718 sattes der et nyt vindue i oberst Christian Liebmann Legels stol (ved sydvæggen). 1721 nævnes reparation af taget over opgangen til 'grevindens' stol, der således må have været en art pulpitureloge.⁸

1728 anfører inventariet fire lukkede stole 'på den søndre side', altså ved *skibets sydvæg*, hvortil der må have været adgang fra det ydre. Den østligste (og bedste) lejedes af oberstløjtnant Johan Christian Dillebens enkefrue, de næste af kontrollør Weber, oberst Christian Legel og apoteker Johannes Hintze. Med nybygningen af skibets sydmur 1741 blev vist nok alle disse fire stole fornyet, og op imod den vestligste opføres 1743 yderligere en lukket stol tillige med en karm og en 'flammet dør som indgang til begge stole'.⁶²

1728 anføres også seks lukkede stole i vest på *orgelpulpitret*. Syd for orglet lejedes fire (vel regnet fra orglet) af Lyder Richter, Frederik Jensen, Petter Mathiessen og Hendrich Lindemand, i nord to af Tolder Lund og Peter Satterup. 1743 supplerede man med yderligere syv stole på pulpituret og to underneden – flankerende den nye indgang. Mens stolene ovenpå var forholdsvis billige, var de to nedre nok så attraktive. De tilfaldt borgmester Hans Thomsen (i nord) og Christian Schlegel, der som kirkeværge havde friplads.

Endelig optræder 1728 fire lukkede stole *ved skibets nordvæg*. De blev da lejet af (vel fra øst) Niels Iversen, rådmand Iversen og Jesper Andersens enke, 'monsør Brems' og 'grevinde Wedel'. Da den sidste anføres som 'grevinde Wedels hængende stol', må der have været tale om en form for pulpiturestol, formentlig med adgang via et udvendigt trappeshus (s. 373), således som det ses på ældre planer før udbygningens tilkomst 1760-61.

De sidstnævnte stole forsvandt med opførelsen af de nuværende pulpiturestole, ligesom man nedgraderede stolene oppe på orgelpulpitret. Således fandtes der også efter 1760-61 24 egentlige lukkede stole i kirken. De fik 1793 påmalet deres numre af maler Remin.⁸

Det må antages, at Johan Hancks tegning af Torgel og Torgelpulpitur 1827 gengiver de bi-

holdte lukkede stole under pulpituret, som de så ud ved denne tid eller ville komme til at se ud efter en vis oppudsning (fig. 42).⁶³ Man ser de fire stole udformet symmetrisk omkring indgangen, hver med to fyldingspaneler. De to indre stole havde hver fire vinduer, mens de ydre, der sprang en smule frem, havde tre, af hvilke det midterste var rundbuet og større end de øvrige vinduer. Tegningen viser stolene med gardiner og en lys bemaling, som svarer til den, Hanck i øvrigt har vist på sine indretningsforslag.

PENGEBEHOLDERE

**Pengekiste* (fig. 43), 1780, egetræ, af form som en lille jernbeslået kasse, 22×34 cm, 23 cm høj, med to trakte og tilhørende opbevaringsrum. Om kassen løber tre jernbånd, de ydre med to overfaldslukker for låget. Mellem båndene findes på låget to opstående pengetragte, hvis separate lukker er fæstnet med egne overfald. Midtpå viser en fin lille bøjlehank, at blokken har været beregnet på ombæring. Ved siden af den er de to indsamlingsformål betegnet ved bogstaverne: »TK« og »DF« for henholdsvis 'til kirken' og 'de fattige'. Træet fremtræder overalt mørknet med rester af en rødlig grundfarve og af lidt blå, hvidt og gult. Nu i Fredericia Museum (inv.nr. 0001).

Fig. 43. *Pengekiste, 1780, med to trakte og opbevaringsrum til fordel for henholdsvis kirken og de fattige (s. 403). I Fredericia Museum. Foto AM 2006. – *Alms chest, 1780, with two funnels and chambers for the poor and the church respectively.*

Fig. 44. *Pengebøsse, o. 1725, til fordel for de fattige (s. 404). I Fredericia Museum. Foto AM 2006. – *Alms box, c. 1725, for the poor.*

Kisten må være identisk med en 'dobbelb blok', der anskaffedes 1780 sammen med en almindelig blok, der tjente hospitalet.⁸

†*Pengeblokke.* 1) Inventariet 1691 nævner en gammel 'beslagen' blok, som nu var 'taget op', og som lå under prædikestolen. 1696 betales to soldater for at hejse den gamle blok op på loftet.⁸ 2) 1697 gjordes en 'fjederlås' til kirkens blok til de fattige.⁸ 3) 1780, brugtes endnu 1832 sammen med ovenstående bevarede *blok.⁸

Pengebøsser. *1) (fig. 44), o. 1725, af jernblik, af form som en lille spand med ovalt tværsnit, let voksende opadtil, 24 cm høj. Låget har pengeslids og ornamenteret bøjlehank, og det lukkes fortil med tre små overfaldslukker. Metallet har rester af en slidt, grøn bemaling, og fortil ses Frederik IV's kronede spejlmonogram i guld over resterne af en indskrift med kursiv: »Betenker ... fattig och arme ... [an]no 17 ...«. Nu i Fredericia Museum (inv.nr. 0003).

*2) (Fig. 45), o. 1750, cylindrisk, af blødt træ med jernbeslag, 18 cm høj, den afrundede overdel danner låg med bøjlehank. Beslagene udgøres af tre vandret omløbende jernbånd og to lodrette, der krydser hinanden øverst under den lave pengetragt. På siden danner et kraftigt, kvadratisk pladebeslag underlag for to overfaldslukker; det ene defekt. Nu i Fredericia Museum (inv.nr. 0002).

3-4) O. 1900, to ens af blik, kasseformede med dragt, 13×6 cm, 20 cm høje, med overfaldslukke på siderne. Grå bemaling med sorte versaler, dels: »Ydre mission«, dels: »Kirkeblad.« I våbenhuset, flankerende yderdørene.

†*Pengebøsser.* 1780 anskaffedes tre bøsser til kollekt med hængelåse, og 1832 sad der tre små kollektbøsser ved kirkedørene.⁸

Fig. 45. *Pengebøsse, o. 1750 (s. 404). I Fredericia Museum. Foto AM 2006. – *Alms box, c. 1750.*

Fig. 46. Orgel, bygget 1951 af Th. Frobenius & Co., Kongens Lyngby. Facade fra 1834 (s. 405). Foto AM 2005. – *Organ built in 1951 by Th. Frobenius & Co., Kongens Lyngby. Casing from 1834.*

†*Pengetavler*. 1698 slog klejnsmeden ‘tre jernblik’ på ‘den tredje pengetavle’, og 1707 nævner inventariet en ‘skuffe eller tavle’ med sølvklokke; den måtte fornys 1747. 1824 blev to af ‘kirkens og de fattiges tavler’ istandsat. 1832 havde kirken tre tavler med sølvklokker, som brugtes til at samle de penge, som kom i blokkene.⁸

†*Klingpunge*. 1709 forærede Lauritz Lydersen og Søren Jørgensen to nye klingbøjtlere af rødt fløj med guldgalloner omkring og to sølvklokker.⁸

Dørfløje (jf. fig. 12), 1760–61, i nordsidens to døre til logerne. Fløjene er ens, kvadratiske, 185×185 cm, ydersiderne er flammede, indvendig er fløjene rundbuede. Oprindelige gangjern, låse og håndtag fornyede i 1800-tallet. Dørfløjene står lyst blå. 1765 blev 3 dobbelte og 4 enkelte døre anstrøget med mørk perlefarve (gråt) og hvide lister.⁸

ORGEL

1951, (fig. 46), oprindelig med 26 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Th. Frobenius & Co., Kongens Lyngby, med anvendelse af orgelfacaden og diverse pibemateriale fra Torgel nr. 2.⁶⁴

Efter kirkebranden har Frobenius 1956 foretaget en omfattende reovering og tilføjede samtidig én stemme, hvorefter dispositionen lød:⁶⁵

<i>Hovedværk</i>	<i>Svelleværk</i>	<i>Pedal</i>
Gedaktpommer 16'	Rørfløjte 8'	Subbas 16'
Principal 8'	Gamba 8'	Principal 8'
Gedakt 8'	Principal 4'	Gedakt 8'
Oktav 4'	Fløjte 4'	Oktav 4'
Rørfløjte 4'	Flageolet 2'	Nathorn 2'
Quint 2 $\frac{2}{3}$ '	Nasat 1 $\frac{1}{3}$ '	Mixtur IV
Oktav 2'	Sivfløjte 1'	Fagot 16'
Mixtur IV	Sesquialtera II	Regal 4' ⁶⁷
Trompet 8' ⁶⁶	Scharf III	
	Dulcian 8'	

Kopler: SV-HV, HV-P, SV-P. Manualomfang: C-g^m, pedalomfang: C-f'. Kollektivt annulleringstrin for alle pedalstemmer undtagen Subbas 16' og Gedakt 8'.

Mekanisk aktion, sløjfevindlader.

Orgelfacaden, fra 1834, er i enkel klassicisme, måske tegnet af G. F. Hetsch. Dens oprindelige midtparti består af et højrektangulært pibefelt, flankeret af to mindre, tilsvarende sidefelter. 1902 er tilbygget to yderligere pibefelter; åbenbart til afløsning af en tarvelig pibeløs facadeudvidelse fra 1894.⁶⁸ Det er tænkeligt, at en lille ejendommelig ryg-

positiv-atrap i pulpiturbrystningen, der ses på et fotografi fra 1943,⁶⁹ blev tilføjet ved samme lejlighed. Facaden, med sekundære, fladt buede ornamentstykker over de to oprindelige sidefelter, blev prydet med sirlige dekorationer, udført af J. Møller-Jensen.⁷⁰ Hvidmalet med forgyldte dekorationer. Rygpositiv-atrappen fjernedes senest ved orgeludskiftningen 1951, og nogle malede dekorationer forsvandt 1956 i forbindelse med renoveringen efter kirkebranden.

1827 udførte Johan Hanck en tegning til orgelfacade og orgelpulpitur (fig. 42). Den ligger ikke fjernt fra det realiserede, men facaden savner det forhøjede midtfelt.

Orgelpulpitoret i kirkens vestende, ligeledes fra 1834, svarer i udformningen ret nøje til de lukkede pulpiturer. Seks pilasteragtige søjler bærer en gennemløbende profileret frise og derover en brystning med syv fag profilfyldinger. Bemaling i gråt og hvidt. På brystningen læses midtfor med gyldne versaler: »Jesu Kristi Guds søns blod renser os fra al synd. 1. Johs. 1,7«

†ORGLER

1) Et positiv, muligvis anskaffet o. 1680, omtales 1691 i forbindelse med et mindre reparationsarbejde. Instrumentet blev flere gange istandsat af Trinitatis Kirkes organist Immanuel Ernst Hoffmann. 1708 stafferedes det ud- og indvendig, hvilket viser, at facaden var udstyret med hængslede døre, der kunne åbnes under spillet.⁷¹ Samtidig med en reparation og ombygning, udført 1730 af Mathias de Bock, blev der monteret beskyttende gardiner af grøn rask, ophængt i messingringe. Tilsyneladende blev der ved denne lejlighed bygget en ny facade med attrappiber af træ. De Bock indsatte en ny principalstemme og tilføjede baspiber i de gamle stemmer, således at disse kunne toneforrykkes og instrumentet stemmes dybere (i kortone). Til brug for pibefremstillingen anskaffedes en støbebænk af egetræ; støbningen af metalplader stod på i 4½ dag.⁷² 1762 lod Hans de Hofman orglet istandsætte og udvide med en 'klokkestemme'. I perioden 1807-17 foretog orgelbygger Worm, Engum, forskellige reparationsarbejder, herunder udbedring af skader, forvoldt af indkvarterede sol-

dater. 1823 blev facadens cymbelstjerne forgyldt, og N. Hammer reparerede klokkespillet, således at dette atter kunne fungere fejlfrit 'når der ofres'. I forbindelse med et istandsættelsesarbejde 1826 præciserer orgelbygger P. U. F. Demant, at han har udtaget og repareret fem stemmer; antagelig var der her tale om hovedparten af det samlede pibeværk. Bælgene, der 1827 kunne rummes i et bælghus på blot 1×2×2¼ alen, vidner om, at instrumentets dimensioner til det sidste var såre beskedne.⁷³ På vestpulpitoret.⁷⁴

2) 1834, med 10 stemmer, ét manual og pedal, bygget af P. U. F. Demant, Dalum.⁷⁵

<i>Manual</i>	<i>Pedal</i>
Gedact 8 Fod	Subbas 16 Fod
Qvintadena 8 Fod	Gedact 8 Fod
Principal 4 Fod	Octav 4 Fod
Floite 4 Fod	Posaune 16 Fod
Octav 2 Fod	
Mixtur 3 Cor	

3 bølge, anbragt på kirkeloftet.

1864 foretog I. A. Demant en restaurering, ombygning og udvidelse til en pris af 750 rdlr. De tiloversblevne dele blev overtaget af orgelbyggeren mod et prisafslag på 50 rdlr. Ved denne lejlighed må orglet have fået den mere tidssvarende 12 stemmers disposition, der implicit fremgår af to ombygningstilbud fra hhv. 1883 og 1894:⁷⁶

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Principal 8 Fod	Gedakt 8 Fod	Subbas 16 Fod
Flojtte 8 Fod	Gamba 8 Fod	Gedakt 8 Fod
Octav 4 Fod	Flojtte 4 Fod	Octav 4 Fod
Octav 2 Fod		Basun 16 Fod
Trompet 8 Fod		

1883 indsatte Frederik Nielsen, Århus, en Bordun 16 Fod og en Principal 8 Fod i stedet for tungestemmerne Trompet 8 Fod og Basun 16 Fod, der 'ved deres konstruktion og deraf følgende klang' ikke egnede sig til brug ved 'almindelig gudstjeneste'.⁸

De følgende årtier gennemførtes en række mindre ombygninger, der dels øgede orglets styrke, dels tilpassede klangbilledet til nye musikalske idealer. 1894 udvidedes stemmeantallet til 14, idet der tilføjedes en stemme i hvert af manualværkerne. Ved

denne lejlighed blev i alt syv nye stemmer indsat. Manual II, der hidtil havde stået opstillet sammen med manual I, fik nu sin egen vindlade og blev placeret i en svellekasse, der muliggjorde dynamisk graduering.⁸

<i>Manual I</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16 Fod	Subbas 16 Fod
Principal 8 Fod	Principal 8 Fod
Fløjte 8 Fod	Gedakt 8 Fod
Octav 4 Fod	Violoncel 8 Fod
Octav 2 Fod	
Trompet 8 Fod	

<i>Manual II</i>
Corno Bassetto 8 Fod
Gedakt 8 Fod
Gamba 8 Fod
Fløjte 4 Fod
Svelle

1902 installeredes et nyt klokkespil i orglet.⁷⁷ En forsigtig tillem্পning til senromantikens klang-ideal er fandt 1909, hvor Emil Nielsen, Århus, indsatte Gamba 8', Aeoline 8' og Traversfløjte 4' i stedet for tre Demant-stemmer fra 1834 (Fløjte 8', Gamba 8' og Fløjte 4'). Herefter var kun to af de oprindelige stemmer bevaret (Octav 4' og Octav 2').⁷⁸ Senere samme år installeredes en elektrisk blæser på kirkeloftet.⁷⁰

Indtil dette tidspunkt var det tekniske anlæg udelukkende opbygget på traditionel vis med sløjfevindlader og mekanisk aktion, men ved to ombygninger, udført 1924 og 1929 af Th. Frobenius & Co., blev den pneumatiske teknologi taget i anvendelse som supplement til det eksisterende. Efter ombygningen 1929 var stemmeantallet øget til 19.⁷⁹

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16'	Violin Principal 8'	Subbas 16'
Principal 8'	Gedakt 8'	Principal 8'
Flauto 8'	Aeoline 8'	Cello 8'
Gamba 8'	Flûte octaviante 4'	Gedakt 8'
Oktav 4'	Flageolet 2'	Basun 16'
Oktav 2'	Oboe 8'	
Kornet 4 kor	Svelle	
Trompet 8'		

Klokkespil.⁸⁰ Koblinger: II-I, II 16'-I, II 4'-I, I-P, II-P.

På det samtidige orgelpulpitur. *Orgelfacaden* og en del af orgelpiberne indgår i kirkens nuværende orgel (se ovf.).⁸¹

TAVLER OG MALERIER

Salmenummertavler, 1956, i nyklassicistisk stil, fire ens, 97×51 cm, en femte lidt afvigende, 55×93 cm. Alle har spinkle rammer med profilfyldinger og hjørnerosetter samt profilgesims. Hvidgrå bemaling med forgyldte rosetter.

†*Salmenummertavler*. 1697 betaltes for en tavle, 'som sangene skrives på'. 1783 malede klokker Rønne en tavle til salmenumre med hvid oliefarve og forgyldte lister. Dertil hørte 66 'brikker med salmenumre' til at sætte på. 1832 nævnes to tavler med 180 numre, anskaffet 1820, samt en tavle med 50 numre, anskaffet 1829.⁸ Interiørbilleder fra første del af 1900-tallet viser gavlprydede tavler med ophængte cifre af letmetal (jf. fig. 49).

Præsterækketavler, nyere, to ens, 130×100 cm, med grå profilrammer og indskrifter i gylden antikva på blå bund. Den ene tavle bærer overskriften: »Sognepræster ved Sct. Michaelis Kirke« og anfører dem fra Immanuel Cirsovius, 1667-1693, til Peter Østergaard Jacobsen, tiltrådt 2002, og Bjarne Hvid, tiltrådt 2005. Den anden tavle anfører tilsvarende de residerende kapellaner siden 1667, kaldskapellanerne fra 1941-57, de ordnede kateketer fra 1825-1957 og hjælpepræsterne fra 1990-2005. Begge ophængt på skibets nordvæg, vestligst.

Regimentstavle, 1990, markerende nedlæggelsen af Kongens Jydske Fodregiment. Tavle med forgyldt profilramme og indskrift i gylden antikva samt under en kongekrone versaloverskriften: »Kongens Jydske Fodregiment«. Herefter anføres kompagnierne fra Kongens Livkompagni 1603 til Jydske Fodregiment 1961, og nederst læses: »Sct. Michaelis Kirke har været regimentets kirke fra 1687-1990«. På korets sydvæg, østligst.

Malerier. 1-2) (Fig. 47-48), o. 1700, to portrætter forestillende kirkens første sognepræst, Immanuel Cirsovius (præst 1667-93), og hans hustru Dorthea. Malerierne, i olie på lærred, 65×53 cm (lysningen), viser ægtefællerne som lidt mere end bryststykker med hovedet let drejet mod hinanden, og de fremtræder imod en mørk baggrund. 1) Immanuel Cirsovius (fig. 47) bærer fyldig, sort præstedragt, bred hvid flip og en gejstlig allonge-praryk, hvorunder det

Fig. 47-48. Portrætter af Immanuel Cirsovius, kirkens præst 1667-93, og hans hustru Dorothea (s. 407-8). Erhvervet 1930. Foto AM 2006. – *Portraits of Immanuel Cirsovius, incumbent 1667-93, and his wife Dorothea.*

mørke hår anes. Panden er høj, underansigtet fyldigt med stor mund. Til højre for ansigtet ses svage rester af hvid påskrift, og foroven har billedfeltet en buet afslutning. 2) (Fig. 48), Dorothea Cirsovius fremstilles ret spinkel, iført en rød kjole med vide ærmer og en halsudskæring, der kantes af kniplinger. Fra hendes opsatte hår falder en lang slangekrølle ned over højre skulder. Ansigtet er bevidst med store øjne og en fyldig mund.

Malerierne har forgyldte profilrammer fra 1930, da de ifølge indskrifter på bagsiderne blev skænket til kirkens præstegård af fru Emma Asmussen m.fl.⁸² Maleriernes ældre historie er forbundet med usikkerhed. Man ved, at Michaelis kirke, som almindeligt i tyske kirker,⁸³ havde et portræt af Cirsovius som sognets første præst hængende 1769 (jf. ndf.). Ved billedet stod da en indskrift, hvori datteren Dorothea Reimers oplyste at have renoveret det 1748 i en alder af 82 år.²⁵ Herefter vides intet, før ikke alene et maleri af Cirsovius, men også af hans hustru, blev skænket til sognet 1930.

Maleriernes fremtræden som et sammenhørende par taler imod, at det 1769 nævnte præstemaleri i kirken skulle være identisk med det bevarede af Cirsovius.⁸⁴ I så fald skulle jo også hustruens maleri være udført til kirken, hvilket er udelukket. Da de afnåede ægtefællers unge alder taler for en portrættering o. 1675, og da der på den anden side er træk ved dragterne, som peger på tiden lidt efter 1700, er der rimeligvis tale om let moderniserede kopier af ældre familie billeder.⁸⁵ Malerierne har altså rimeligvis begge fra første færd befundet sig i privateje, indtil de 1930 blev overdraget Skt. Michaeli præstegård. Herfra er de kommet til kirken, hvor de nu hænger i sakristiet.

†*Malerier.* 1) Et portræt af kirkens første præst Immanuel Cirsovius (1667-93) nævnes 1769, da der ved det fandtes en inskription, ifølge hvilken datteren Dorothea, kapellanen Jochum Reimers enke, havde ladet maleriet renoveret 1748 i en alder af 82 år (jf. ovf.).²⁵

2) 1769 nævnes et maleri, som var skænket 1714 af Lyder Richter.²⁵

BELYSNING M.M.

Lysekroner, 1988, otte ens, dobbelte ringkroner hænger over stolerækkerne og i korets sider.

†*Lysekroner*. Inventariet 1691 nævner tre messinglysekroner. 1) 1667 skænkede proviantforvalter Nikolaj Berendsen 24 rdl. til en lysekrone med alt tilbehør. Den betegnes 1691 som 'mindre' (end nr. 2). 2) En stor skænket af Samuel Lobedantz. 3) En lille, foræret af Skomagerlauget.⁸

1724 blev alle tre lysekroner flyttet,⁸ hvorfra og hvorhen fremgår ikke. 1769 nævner Danske Atlas specielt Samuel Lobedantz' krone,²⁵ og 1832 oplyses, at alle tre lysekroner hang 'over gangen i kirken'. Ingen af dem var da 'komplette', og de havde længe været i stykker. 1834 solgte man tre metallysekroner, som hang over gangen.⁸

4-7) Fire messinglysekroner fra 1903 ses på et ældre ældre fotografi (fig. 49).

†*Lysearme*. Inventariet 1691 nævner tre lysearme. 1) Ved prædikestolen, skænket af oberst Milchen. 2) Skænket af »Joseph Mustert«. 3) Foræret af 'en haborger'. 4-5) 1693 anskaffedes der endnu to 'mindste' lysearme, som 'Jørgen billedhugger' lod skaffe i Lübeck.

1698 repareredes en lysearm, der var faldet af og gået i fire stykker. 1701 hed det, at en af armene havde 'tre liljer'. 1709 var givernes navne øjensynligt glemt, idet armene blot karakteriseredes som 'en ved prædikestolen, en med tre liljer og endnu en'. 1832 nævnes nr. 1 ved prædikestolen som 'drevne', nr. 2-3 som metallysearme 'ved den søndre mur' (over mandsstolene), hvor de allerede fandtes 1762. 1834 solgte man prædikestolens lysearm, og anskaffede i stedet 45 toarmede lampetter på de nye stollegavle og 16 tilsvarende lampetter til pulpiturerne.⁸

Kirkeskib, o. 1950, 'Ellen', en tomaster (brig) af type fra o. 1850, bygget af overmatros Søren

Fig. 49. Indre set imod øst 1914. Foto Hugo Matthiessen. – *Interior looking east, 1914.*

Henriksen Abildgren (†1957) og skænket 1965 af Ellen Hansen, Valby. Skibet er 56 cm langt, hvidt med rød bund. Det blev stjålet 1992, men kom til veje og hænger i åbningen ind til den øvre vestre loge.

†*Ligbåre*. Inventariet 1691 anfører en stor ligbåre og tre mindre. 1696 udførtes en ny, og 1699 gjordes tre brædder mellem benene på den store. 1701 var den gamle store båre helt i stykker, den mindre snart ubrugelig og den lille 'helt unyttig'. 1704 repareredes den lille båre med ny arm (bærestang) og blev derefter 'sværtet'. 1711 havde bårerne hængt på fire kroge uden på kirkemuren, men flyttedes nu 'atter ind' og blev slået op på kroge. 1713 forærede vagtmester Lieutzon en ny ligbåre i billedhuggerarbejde, og 1715 anstrøg maleren to ligbåre. 1832 havde kirken blot én sortmalet ligbåre, der 1834 blev istandsat med et ben, men som 1838 måtte kasseres som sammenfalden og ubrugelig.⁸

Fig. 50. Urlod, formentlig fra †tårnur 1763 (s. 410). Foto HW 2005. – Clock weight, probably from tower clock, 1763.

URE OG KLOKKER

Tårnur, 2001, værket er automatisk radiostyret med *skive* fra 1856 i tårnets østgavl. Skiven er blå med forgyldte romertal på sort bund. Et *†tårnurværk* fra 1956 er siden 2001 opsat funktionsdygtigt i Michaelisgården. Det er ifølge indskrift udført af Fa. Korfhage i Tyskland.

†*Tårnure*. 1) 1715 repareredes sejerværket af Anders Dressels.⁸ 2) 1763 skænkede etatsråd Hans de Hofman et nyt tårnur, der nævnes som et nyt ottedages urværk med to klokker, 'som slår kvarter og timer'. Værket stod angiveligt i et 'futteral' (et urhus) under orgelværket midt på kirkens gulv, og det bar årstallet '1763'. Formentlig fra dette ur stammer et lod (fig. 50), der udgøres af en kampesten, 30×14 cm, som er omvundet med rustne jernbånd, der danner en øsken foroven. I begyndelsen af 1800-tallet blev værket tilset af urmager Johannes Mørch; 1836 var uret 'nedbrudt' og blev bortsolgt på auktion.⁸⁶ 3) 1856 leverede urmager A. Funch i København et nyt patenteret tårnur, der slog kvarter- og timeslag og kunne gå i en uge. Det ejedes af kirken og byen i fællesskab.⁸

Klokker. Kirkens to gamle klokker fra 1725 og 1731 (nr. 1-2) er omstøbninger af dens to ældste klokker fra 1600-tallet (†nr. 1-2). Fra disse har de nuværende klokker arvet betegnelserne den 'store' (nr. 2) og den 'lille' klokke (nr. 1). Den store klokke havde udover sin kirkelig brug også den funktion, at dens lyd signalerede lukning af fæstningsbyens porte.

*1) (Fig. 51), 1725, kirkens lille klokke, tværmål 92 cm, støbt af Conrad Kleimann i Lübeck. Den er en omstøbning af en ældre †klokke (nr. 2) fra 1680'erne, der ifølge indskriften var skænket af en række officerer efter opfordring af kirkens præst Immanuel Cirsovius. Mens hals og slagring smykkes af blade, er legemet helt dækket af versalindskrifter på latin og tysk omkring Frederik IV's kronede spejlmonogram. Øverst læses de syv linjer: »Provoce mvta sophos ad sacra et mortva vivos ad maiorem dei gloriam ex mvnificentia lavdatissimorvm herovm centvrionvm tribvno-rvmqve copiarvm eqvestrivm et pedestrivm chiliarcharvm nempe qvæ tvnc temporis in confini-bvs fredericiæ merebantvr hortante et accvrante

dno imanveli cirsovio ecclesie tevtonicæ pastore primo et primario hæc campana comparata est. Campane (sic!) hvivs artifex fvit conrad kleyman lvbecæ« (Kald, om end umælende, de forstandige til gudstjeneste og, om end død, de levende. Til Guds større ære er denne klokke anskaffet ved gavmildhed fra de prisværdige helte, kaptajner og oberster, nemlig befalingsmændene for de styrker til hest og fods, som dengang gjorde tjeneste omkring Fredericia, efter opfordring og på foranledning af hr. Immanuel Cirsovius, den tyske kirkes første præst og førstepæst. Mesteren for denne klokke var Conrad Kleimann i Lübeck). Et par af sætningerne er her flyttet 'på plads' idet de tydeligvis er blevet forbyttet ved støbningen.

En følgende indskrift har karakter af et lille tysk vers, der spiller på de to klokkers funktion som urklokker og lader den store klokke (†nr. 1) være en bekymret 'moder', mens dennes nylig omstøbte 'datter' er glad og kæk: »Die Mutter ist gedrucht, ihr Magd avch vnverdrossen/ Viel Schläg erdvldet wies in solchen Diensten geht./ Heedvrch bin ich als Magd wie nev und vmgegossen/ die Zeit wird geben ob die Mutter sich

Fig. 51. *Klokke nr. 1, 1725, støbt af Conrad Kleimann i Lübeck (s. 410). Foto HW 2005. – *Bell no. 1, cast in 1725 by Conrad Kleimann in Lübeck.

Fig. 52. Klokke nr. 2, 1731, støbt af Laurenz Strahlborn i Lübeck (s. 411). Foto AM 2005. – Bell no. 2, cast in 1731 by Laurenz Strahlborn in Lübeck.

besteht« (Moderen er bekymret, hvorimod hendes datter er glad. I denne tjeneste har de måttet finde sig i mange slag. Nu er jeg som ny og omstøbt. Tiden vil så vise, om moderen vil klare sig). Endelig læses lige over slagringen: »Ex cito citans ad pia vota gregem« (Når jeg er sat i bevægelse, kalder jeg hjorden til fromme lovprisninger).

Klokken vejede ved leveringen 1725 53 lispd. 6 pd.⁸ Andre klokker af Conrad Kleimann kan nævnes i Store Rise Kirke på Ærø 1701 og Tryggelev Kirke på Langeland.⁸⁷ Klokken blev så beskadiget af branden 1955, at den nu er nedtaget og opstillet til pryd i Michaelisgården.

2) (Fig. 52), 1731, kirkens store klokke støbt af Laurenz Strahlborn i Lübeck, tværmål 98 cm. Den er en omstøbning af en ældre †klokke (nr. 2) fra 1667, der ifølge indskriften var skænket af Henrik Rantzau til Møgelkær (Rårup Sogn). Slagringen

har profilering og bladfrise, halsen bredere blad-borter med drueklaser og en tysksproget indskrift: »Verehrt Fridericia Herr. Henrich Rantzow Ritter Erbher zv Megelkier Königl. Mayst. Reichs Raht« (skænket til Fredericia af hr. Henrik Rantzow, ridder, arveherre til Møgelkær og kongelig majestæts rigsråd). På legemets ene side omgiver englehoveder og drueopsatser indskriften: »Fissa div tenvi rima velvt absona voce/ hæsi nec potvi ravca vocare gregem/ vvlnerer sed sano nova svm factovqe sonore/ concvrrvnt homines vota deovqe vovent. gloria in exels(is) de(o). Lavrentivs Strahlborn me fvdit lvbecæ anno 1731« (På grund af en opstået fin revne hang jeg længe med en ildelydende stemme og kunne ikke kalde hjorden sammen, hæs som jeg var, men nu er skaden udbedret, og jeg har fået en sund lyd, og folk strømmer til og lovpriser Gud. Gud alene æren. Lavrentius Strahlborn støbte mig i Lübeck 1731). Under sidste ord findes en lille utydelig medaljon, på legemets anden side Chr. VI's kronede navnetræk over to tilsvarende medaljoner. Andre klokker af Strahlborn kan nævnes i Them 1730 (*DK Århus* 4135) og i Hørning 1717 (Randers Amt).⁸⁸ Klokken, der i ældre tid ringede til portenes lukkelse, måtte svejdes efter at have lidt betydelig skade som følge af branden 1955.

3) 1956, tværmål 69 cm, med profilering og om halsen en bladort med små klokkefigurer mellem dobbeltlister. På legemets ene side læses en indskrift med reliefversaler: »Skænket til minde om S. M. Andersen f. 1877, d. 1947«. På den anden: »Støbt af John Taylor i Loughborough England 1956«.

4) 1994, tværmål 85 cm, med profilering og om halsen reliefversalerne: »Støbt til Sct. Michaelis Kirke i Fredericia 1994 af Pierre Paccard i Frankrig«. På legemet læses tilsvarende fire linjer: »Det er mit virke/ At kalde til kirke/ Både unge og gamle/ Om Guds ord at samle«.

†*Klokker*. 1-2) Kirken havde fra første færd kun én 'skøn klokke af god værdi', der var skænket 1667 af rigsråd Henrik Rantzau (†1674).⁸⁹ Fra 1683 eller lidt senere fandtes der to klokker, en stor og en nyttilkommen lille, der begge blev repareret 1699. 1724 blev den lille klokke efter en skade nedtaget til omstøbning i Lübeck 1725. Dens vægt var da 48 lispd og 14 pd. Den store klokke gik tilsvarende i stykker 1731, og vejede ved omstøbningen i Lübeck 55 lispund 4 pd. eller 884 pd.

Klokkestolen er fra 1956. †*Klokkestole*. 1762 var klokkestolen ganske brøstfældig, og en ny ville koste 201 rdlr.⁸ (jf. †*klokkehus* s. 366).

Klokkespil, 1968, med 13 klokker, leveret af Jermin Larsen, Odense. Toneomfang: $g^2, c^3, d^3, e^3-g^3, a^3-c^4, d^4, e^4$. Den største klokke, g^2 , er en tidligere ringeklokke, støbt 1956 hos John Taylor, England. De øvrige klokker er støbt 1968 hos Petit & Fritsen, Holland. En computerbaseret klokkespilsautomatik, installeret 2005 af Thubalka, Vejle, erstatter det oprindelige båndspilleværk, system Korffhage & Söhne. Klokkerne anslås af indvendige elektromagnetiske hamre, der endvidere kan aktiveres fra et klaviatur.⁹⁰ En tilhørende bronzeplade bærer versalinskriptionen »Skænket af købmand Carl Weimar og Hustru Ingrid født Dinesen/ 1668 2 juni 1968/ Syng og spil i jeres hjerter for Herren«.

GRAVMINDER

Oversigt. Af kirkens engang så talrige gravminder er i dag kun et fåtal i behold, først og fremmest tre epitafier fra det sene 1700-tal og fire gravsten, der må dateres inden for perioden o. 1680-1780. Hertil kommer ti *kisteplader, -beslag m.m. fra 1700-tallet, der nu er i Fredericia Museum, og et antal kirkegårdsmonumenter fra 1800-tallet, af hvilke hovedparten er støbejernskors.

Gravmindernes store tid var 16-1700-tallet, da alle blot nogenlunde standsmæssige begravelser fandt sted i kirkegulvet og derfor blev behørigt markeret inde i kirkerummet. Som garnisonskirke havde Michaelis Kirke sit eget præg. Danske Atlas kunne 1769 oplyse, at der her lå begravet hele otte generaler, heraf fem kommandanter, og opregner derefter den skov af militære gravfaner, der hang ned fra væggene. For de fleste officerer var der tale om to faner, for enkelte om tre, og det var dertil almindeligt også at få sin kårde hængt op ved graven.

Når der ikke tales om andre end de tre bevarede epitafier, skyldes det øjensynligt, at der aldrig har været flere. For de militære udgjorde fanen 'epitafiet', og for andre borgere kan det have været svært at finde vægplads til egne monumenter for de mange hængende standarder.

Selve begravelserne i kirken foretoges for de billigstes vedkommende 'i jord' med en gravsten lagt over. Finere og ikke mindre hyppigt var det, at nedsættelser fandt sted i en muret begravelse, et egentligt gravkammer, der var erhvervet af en bestemt familie og reserveret for dens medlemmer, og hvem den nu ville lade ind. Her behøvede man blot at åbne en lem i kirkegulvet eller løfte en gravsten bort for, imod ny betaling, at kunne nedsætte kisterne, der efterhånden hobede sig op i gravrummene. Nogle murede begravelser erhvervedes 'for evigheden', men normalt udløb de, når der ikke længere blev betalt, hvorved kirken kunne sælge gravrummet til en ny familie. På samme måde blev hjemfaldne gravsten solgt og fik ny indskrift (jf. nr. 1-3).

I Michaelis Kirkes regnskaber er indførslerne om begravelser så kortfattede, at det kun i begrænset omfang er muligt at skelne mellem begravelser i jord og murede begravelser, lige som de ofte er svære at datere og stedfæste. Gravene er derfor her behandlet samlet, idet der er tale om et udvalg, som især omfatter murede begravelser og i det hele taget de mere fremtrædende.

Taksterne for begravelser varierede, efter om placeeringen var i koret, hvor det var dyrest, under midtgangen eller under stolestaderne. 1760 etableredes seks nye murede begravelser, der dannede underbygning

for nordsidens nye lukkede pulpiture, og som derfor kunne hæve sig et stykke over gulvniveauet (jf. nr. 16-18). Ikke desto mindre viste de sig svære for kirken af afhænde.

Allerede før de indendørs begravelser ophørte 1805, fornemmer man tegn på afvikling af de gamle gravminder. 1797 lagde man således 325 mursten på et gulvområde, hvor der før havde været en begravelse, hvis luge og ramme var itu. Og 1828 blev det bestemt, at 'de seks kommandanters lig skulle tilmures', dvs. at man sløjfede de seks lukkede begravelser under pulpiturene i nord. I stedet skulle der 'gøres sten med deres navne'.⁸ 1829 blev samtlige faner taget ned og givet til fæstningen ved citadellet.⁹¹

De få gamle ligsten, der overlevede, blev genbrugt som monumenter på kirkegården. Fire er engang i første del af 1900-tallet blevet opsat imod den nordre kirkegårdsmur. Kisteplader og -beslag, som reddedes ved begravelsens sløjfning, må i et vist omfang være opbevaret ved kirken, indtil de på et tidspunkt kom til Fredericia Museum (inv.nr. 1224). Rester af murede begravelser under gulvet kunne iagttages ved åbning af gulvet 1956.

Fig. 53. Epitafium nr. 2, o. 1773, over generallojtnant Otto Christopher von der Osten (s. 416). Foto AM 2006. – Wall monument no. 2, c. 1773, for Lieutenant-General Otto Christopher von der Osten.

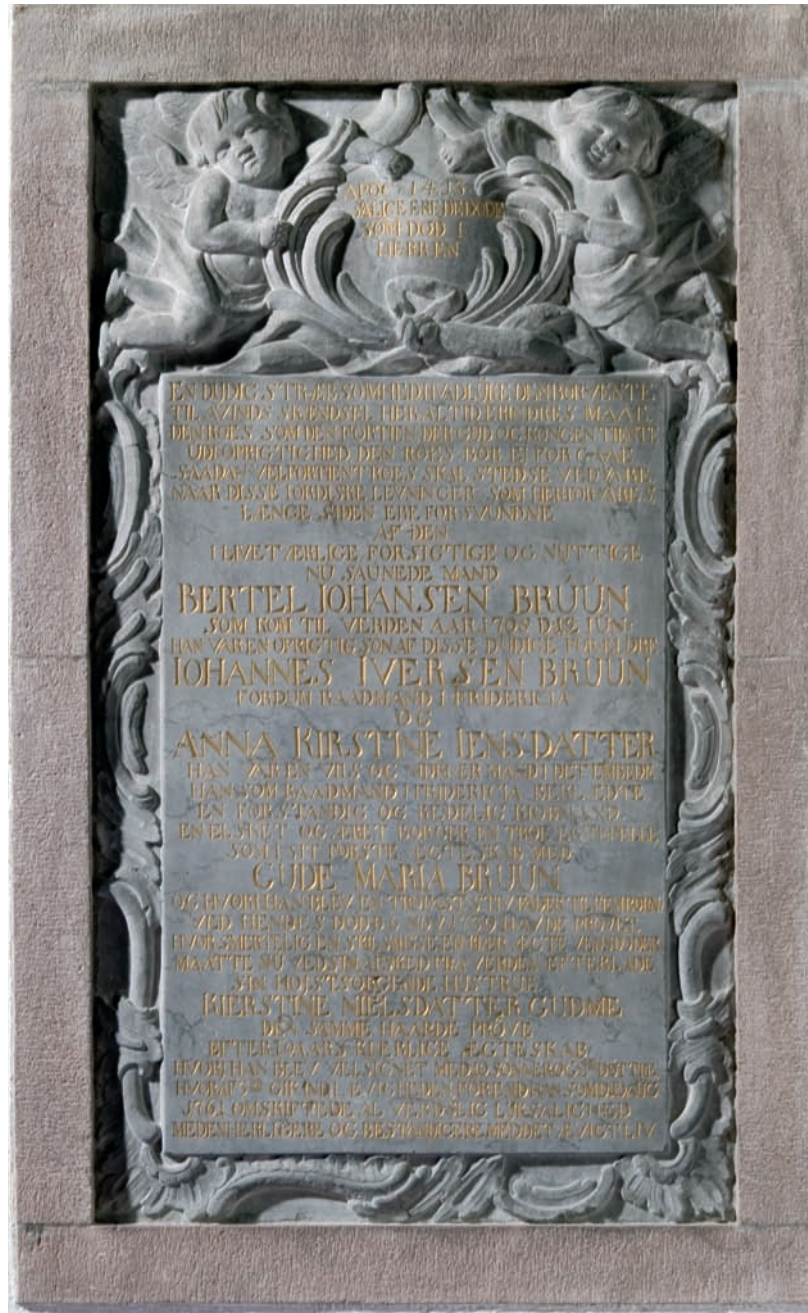

Fig. 54. Epitafium nr. 1, o. 1761, over Bertel Johansen Bruun (s. 414). Foto AM 2005. – Wall monument no. 1, c. 1761, for Bertel Johansen Bruun.

EPITAFIER

Epitafier. 1) (Fig. 54), o. 1761, over Bertel Johansen Bruun, *12. juni 1708 som søn af Johannes Iversen Bruun, fordum købmand og rådmand i

Fredericia, og Anna Kirstine Jensdatter. Han blev i sit første ægteskab med Gyde Maria Bruun, †6. nov. 1739, stedfader til fem børn. Nu forlod han efter 19 års ægteskab sin anden hustru, Kierstine Nielsdatter Gudme, med hvem han fik ti sønner

Fig. 55. Epitafium nr. 3, o. 1799, over generallojtnant Cæsar Læsar von Lüttichau (s. 416). Foto AM 2005. – Wall Monument no. 3, c. 1799, for Lieutenant-General Cæsar Læsar von Lüttichau.

Fig. 56. Gravsten nr. 1, o. 1680, over ukendte, genbrugt 1815 som kirkegårdsmonument på Poul Kraghs familiebegravelse (s. 416). Foto HW 2005. – *Tomestone no. 1, c. 1680, reused in 1815 as cemetery monument for Poul Kragh and his family.*

og to døtre. Af disse gik de tre ind i evigheden for ham. †10. aug. 1761.

Højrektangulær tavle af grå kalksten, 117×66 cm, i nyere glat indfatning af rød granit. Det store skriftfelt er tæt udfyldt med indhuggede, forgyldte versaler. Skriftfeltet indrammes af enkle rocailler og krones af en æreskrans, der holdes frem af to svævende engle. I kransen læses skriftstedet. »Apoc: 14.13. Salige ere de døde/ som død (sic) i Herren ...«. Opsat på korets nordvæg under nr. 3.

2) (Fig. 53), o. 1773, over hans excellence hr. Otto Christopher von der Osten, Kongelig Majestæts generallojtnant, kammerherre og »Chef af det Jüdske Regiment Infanterie«. Han var gift første gang med Fridericia Dorothea v. Körbitz, anden gang med Sophie Amalie Düre, og efterlod sig en søn og en datter. †5. juli 1773 i Fredericia i en alder af 66 år og 3 måneder.

Højrektangulær tavle af grårød (marmoreret) kalksten med kraftig profilkant, 153×120 cm. Tavlen optages af indhugget og guldoptrykket skrift med versaler, navne dog med kursiv. Nederst ses en hulet medaljon med von Ostens reliefhuggede og stafferede våben. Opsat på korets sydvæg. 1774 betales for general von der Ostens epitafium på kirkens mur 8 rdlr.

3) (Fig. 55), o. 1799, over Cæsar Læsar von Lüttichau, Ridder af Dannebrog, generallojtnant ved kavaleriet og kammerherre (jf. †begravelse nr. 16 med *kisteplade). †1787 i hans alders 74. år, uden børn, efter 59 års tjeneste for sit fædreland Danmark og deriblandt i krigen imellem Holland og Engelland år 1745 med berømmelse for efterslægten og hans frue i sidste ægteskab Catharine Angenege v. Lüttichau, *7. dec. 1730, af huset Lerchenfeldt i Jylland. Hun var gift 1771 og enke på 12. år ved sin død 25. jan. 1799. Parret har ved testamente givet sine efterladenskaber til et »Fideicommiss til den Lüttichauske Families Conservation«, idet dog årligt 104 rigsdaler skulle tilfalde Fredericia bys fattige.

Tavle af grå sandsten, 198×74 cm, med indfældet højrektangulær skrifttavle af sort kalksten, der bærer indskrift med indhugget, forgyldt kursivskrift. Kannelerede pilastre flankerer skriftfeltet og bærer en profilgesims, hvorpå to siddende putti fremholder en let skrånstillet æreskrans. Den krones af to englehoveder og omfatter et stiliseret dyrehoved (okse?). Talens kraftige fodstykke antyder, at epitafiet oprindeligt kan have været opstillet stående. Nu på korets nordvæg over nr. 1. 1804 betales for epitafiets opsætning på kirkemuren. Ved arbejderne 1834 skulle tavlen 'udbrækkes' og anbringes med varsomhed på en anvist plads i korvæggen.

GRAVSTEN

1) (Fig. 56), o. 1680, over ukendte, genbrugt 1815 som kirkegårdsmonument til Poul Kraghs familiebegravelse. Grå kalksten, 220×168 cm. Skriftfeltet, tværs hen over stenen, har form af tre sammenkoblede, rundbuede tavler. Det krones af den opstandne Kristus, der står i en skybræmme og

holdes frem på et klæde, der bæres af to små flankerende engle. Stenens svikler har ovale brystbilleder af de fire evangelister siddende ved deres skrivepulte. Foroven Mattæus med englen stående ved sin side (tv.) og Markus med en lille løve. Forneden tilsvarende Lukas og Johannes. Under de to øvre evangelister ses dødssymbolerne vinget timeglas og kranium med knogler. De to nedre evangelister flankerer et mindre, bredovalt skriffelt, der lige som det tredelte hovedfelt er slebet helt ud i forbindelse med genbrugen. I det sidste læses nu versalerne: »Poul Kragh's Familie Begravelse 1815«. Stenen, der oprindeligt må have ligget i kirkens gulv, står siden første del af 1900-tallet op imod kirkegårdens nordmur som nr. 3 fra øst.

Fig. 58. Dødens Genius, udsnit af gravsten nr. 2, o. 1700, over ukendte (s. 417). Foto AM 2005. – *Genius of Death, detail of tombstone no. 2, c. 1700, unknown deceased.*

Fig. 57. Gravsten nr. 2, o. 1700, over ukendte, genbrugt 1809 som kirkegårdsmonument over rådmand Hans Thomsen (s. 417). Foto AM 2005. – *Tombstone no. 2, c. 1700, reused in 1809 as a cemetery monument for Hans Thomsen.*

2) (Fig. 57), o. 1700, over ukendte, genbrugt som kirkegårdsmonument for rådmand Hans Thomsen 1809. Grå kalksten, 220×140 cm, med akantusløv omkring et stort skriffelt i form af en højoval bladkrans, hvis oprindelige indskrift er slebet bort 1809. Feltet krones af dødens genius i form af en sovende yngling, der holder et vinget timeglas imod knæet og hviler sin albue på et kranium med knogler (fig. 58). Stenens hjørner rummer laurbærkrans med de fire evangelister siddende ved deres arbejde; alle ledsages som vanligt af deres symbolvæsen. Foroven ses Mattæus (tv.) og Markus, forneden Lukas (tv.) og den mere bevægede Johannes. Forneden mellem de to sidste findes et mindre skriffelt i form af en krans, som dannes af æggestav med en øvre muslingeskal. Heri er 1809 indhugget de sekundære versaler: »Lagt 1809«, mens man i det egentlige skriffelt læser tilsvarende: »Raadmand Hans Thomsen død 1808. For Steenens Henliggelse (sic) er betalt til 1916«. Gravstenen, der oprindeligt må have ligget i kirkegulvet, står siden første del af 1900-tallet op imod kirkegårdens nordmur som nr. 4 fra øst.

3) (Fig. 59), o. 1725, genbrugt 1820 som kirkegårdsmonument over Johanna Dorothea Feldmann, f. See, *21. febr. 1768, †12. febr. 1820. Grå kalksten, fodenden delvis nedgravet, ca. 240×185 cm. Det rektangulære skriffelt er udslidt bortset fra den sekundære indskrift forneden. Feltet

flankeres af relieffigurer, der forestiller Johannes Døberen (tv.) og Moses, og det krones af to laurbærkranse, af hvilke den øvre holdes i spænd af to putti i hjørnerne. I kransene er bevaret original kursivskrift, i den øvre: »Gud alene Eren«, i det nedre »Vere Tro Ind Til Ende ... vill jeg Give Dig Livsens Krone«. Et nedre, bredvalt felt er helt udslidt, og bunden udfyldt med akantusløv. Gravstenen, der oprindeligt må have ligget i kirkegulvet, står siden første del af 1900-tallet op imod kirkegårdens nordmur som nr. 1 fra øst.

4) O. 1785, over »STH Friderich von Buchta«, tidligere major ved »det Höylovlige Bornholmske Infanterie-Regiment her i Staden«, *31. marts 1724 i Bayrout (Bayreuth?), †28. dec. 1783 i Fredericia, hvor hans enke Maria Elisabeth Gabeliot Fleurÿ ifølge sit 12. april 1785 forfattede og af kongen 26. aug. approberede testamente »loed her til St. Michaelis Kirke betale hvad der bör erlegges for dens roelige Beliggende paa dette Sted, uden videre Fornyelse til Aaret

Fig. 59. Gravsten nr. 3, o. 1725, over ukendte, genbrugt 1820 som kirkegårdsmonument over Johanna Dorothea Feldmann (s. 417). Foto AM 2005. – *Tombstone no. 3, c. 1725, reused in 1820 as a cemetery monument for Johanna Dorothea Feldmann.*

Fig. 60. Våben for major Friderich von Buchta, udsnit af gravsten nr. 4 fra o. 1785 (s. 418). Foto AM 2005. – *Coat of arms for Friderich von Buchta. Detail of tombstone no. 4, c. 1785.*

dette Sted, uden videre fornyelse til Aaret «. ⁹² Indskriftens slutning er så slidt, at det ikke kan afvises, at den har rummet et afsluttende årstal; mest sandsynligt er det dog, at dets plads aldrig er fyldt ud.

Rød kalksten, 185×121 cm, med kanneleret kant. Stenens øvre to tredjedele udfyldes af gravskriftens indhuggede kursivskrift. Herunder flankerer to vaser på piedestaler von Buchtas højovale våben (fig. 60) med hjelmtegn og omgivende akantusløv. Oprindeligt lå stenen formentlig i kirkens gulv, 1825 på kirkegården, hvor stenhugger H. Hansen betales for at have 'afpuddet og udskåret' salig major von Buchtas ligsten. ⁸ Siden første del af 1900-tallet opsat imod kirkegårdens nordmur som nr. 2 fra øst.

†*Gravsten.* Det store antal gravsten, som lå i kirkegulvet og på kirkegården, finder kun spredt omtale i kirkeregnskaberne. Ofte sker det ved 'fornyelser' af retten til at have en sten liggende. Således betalte rådmand Andreas Holst 1762 for fornyelse af en ligsten, og 1782 blev 'madame Bonificii ligsten fornyet'. ⁹³ Gravsten omtales også i forbindelse med auktioner over sten, der var hjemfaldet til kirken. Således bortsolgte den 1761 to brugte ligste, af hvilke den ene bar navnet »Rådmand Lohmann« og årstallene »1685« og »1702«. ⁸

†*Gravtræer* og †*gravrammer* brugtes især over den jævne befolknings grave på kirkegården. 1719

betaltes Niels Pedersen fra Brå i Stenderup Sogn for at lægge et udhugget bræt på sin datters grav. 1725 lagdes en træramme på rådmand Mathias Matthiesens grav på kirkegården (jf. †sygesæt), og 1727 kom der en egeramme med jernbeslag på Christian Seiler skarpretters grav; den holdt ikke længe, for allerede 1747 måtte enken forny den. 1729 lagdes der en ramme på Mads Ibsens grav, og 1731 lod Rådmand Iversens enke en ramme lægge over 'sin mand' Morten Jensens grav på kirkegården. 1762 kom der en jernbeslået ramme på Vitus Wagners enkes grav på kirkegården.⁸

†BEGRAVELSER

De følgende er kun et udvalg af begravelserne i kirkens gulv. En del har været begravelser 'i jord', men de fleste var murede og lukkede, vist også når de undtagelsesvis betegnes som 'åbne'. Heri lå formentlig blot, at de var specielt let tilgængelige ved gulvlemme. Hvor tidspunktet for begravelsens indretning/erhvervelse ikke kendes, er den tidligst afdøde ægtefælles dødsår brugt som tidsfæstelse.

1) 1672, oberstløjtnant Poul Erik Fischer. Hans to ophængte †*gravfaner* i skibet nævnes 1769. De hang åbenbart i koret, eftersom man måtte nedtage og atter opsætte dem i forbindelse med byggearbejderne 1724.⁸ Af fanerne eller andre †gravminder fremgik det 1769, at Poul Erik Fischer havde været kommandant på Bornholm og i Krempe.²⁵

2) 1678, krigskommissarius og proviantforvalter Henrik Eilers. Hans lig lå 1769 'endnu ufortært' i en åben begravelse under fonten.²⁵

3) 1699 blev oberst Andreas Casimir Thadæus von Lamsdorfs lig nedsat i en 'åben begravelse'. Der betaltes for opsætning af to †*gravfaner*. 1715 fremgår i forbindelse med en »fru Danchqvers« nedsættelse i begravelsen, at den fandtes i det gamle kor.⁸

4) 1712, oberst Jens Gedsteds begravelse. To ophængte †*gravfaner* over ham må have hængt i koret, da de 1724 måtte nedtages og genopsættes som følge af byggearbejderne.⁸ 1769, da fanerne hang i skibet, har det åbenbart fremgået af dem eller af andre †gravminder, at Jens Gedsted var

'præsidentens søn i Fredericia', og at han faldt i slaget ved Gadebusch 1712.²⁵

5) 1720 nedsattes apoteker Johannes Hinzes kone (jf. dåbsfad) i deres begravelse, 1736 han selv.⁸

6) 1720 fik Hans Thomsen, borger i Fredericia, skøde på at måtte lade indrette en muret grav, 'dog betales af hvert lig han deri lader nedsætte'.⁹⁴

7) 1721 nedsattes løjtnant Barners lig i kirken og der betaltes for to †*gravfaner*, benævnt som 'standarder'.⁸

8) 1724 bestemtes, at oberstløjtnant Johan Christian Dilleben skulle forblive i sin begravelse indtil videre foranstaltning fra hans frue. To †*gravfaner* opsattes i skibet, 1729 blev hun begravet, og 1734 nedsattes 'velbåren frøken Dilleben' under kvindestolene ved døbefonten. Ved hendes begravelse brugtes udtrykkeligt den bedste ligbære. 1744 blev fanerne flyttet til et andet sted.⁸

9) 1726 købte kommandant generalmajor Christian Liebman Legel 'den halve inderste plads i kirkens begravelse under alteret' (jf. flaske til †sygesæt),⁸ hvorfor der 1729 betaltes 100 rdl.⁹⁴ Hustruens kiste, der siden 1724 havde henstået i en anden begravelse, flyttedes nu hertil. Nedgangen var tydeligvis besværlig, for da Legel selv døde 1729, måtte alterskranken nedtages og atter opsættes for at komme ned til gravkammeret. I forbindelse med begravelsen ophængtes to †*gravfaner*.⁹⁵

10) 1732 nedsattes generalløjtnant Hans Helmuth von Lüttichau i kirken. **Kistepladen* er bevaret (fig. 61): Hans Helmuth von Lüttichau, ridder, kongelig majestæts »højbestalter General-Lieutenant af Cavalleriet«. Han var gift med Catharina Angenege de Letzene, og fik med hende tre sønner og tre døtre. Femogtyve års tjeneste i krigen såvel for sit fædrene land som for England og Brabant stadfæster hans berømmelse for efterslægten, †1732 i hans alders 62. år. Kort gravvers. Pladen er af bly, oval, 30×20 cm, med graverede versaler (navnet) og skriveskrift.

Til tre †*gravfaner*, der opsattes over Lüttichau i koret, hørte også et sørgeklæde med den salige herres 'stav, kårde og sporer'.⁸

11) 1736 erhvervede generalløjtnant og kommandant Frederik von Staffelt en muret arvebegravelse under alteret, hvori siden 1734 var ned-

Fig. 61-63. *Kisteplader for medlemmer af slægten von Lüttichau. 61. 1732, for generalløjtnant Hans Helmuth von Lüttichau (begravelse nr. 10, s. 419). 62-63. 1758, for Eleonora Christina von Lüttichau og 1787 for hendes mand generalløjtnant Cæsar Læsar von Lüttichau (begravelse nr. 16, s. 420). I Fredericia Museum. Foto AM 2006. – *Coffin plates for members of the von Lüttichau family. 61 For Lieutenant-General Hans Helmuth von Lüttichau, 1732. 62-63. For Eleonora Christina von Lüttichau, 1758, and her husband Lieutenant-General Cæsar Læsar von Lüttichau, 1787.*

sat hans frue Louisa Eleonora von Wachenitz og en søn.⁹⁶ Ved hans egen nedsættelse 1741 blev begravelsen repareret med jernstænger og to *†gravfaner* opsat.⁸ Med erhvervelsen hørte den 'kondition', at begravelsen aldrig skulle hjemfalde til kirken.⁹⁴ 1835 betalte kirken for 'den store Staffeldske begravelse at kaste, hjælpe ligene ud og igen tilkaste'.⁸

12) 1739, oberst Johan Dietrich von Colditz. Hans *†kârde* og to *†gravfaner* ophængtes i koret.⁹⁷

13) 1745, oberst Frederik von Paslows begravelse. *Kistepladen er bevaret: Oberst Frederik Christian von Paslow, *31. dec. 1713, gift 10. sept. 1745 med Sophia Elisabeth von Böhmer, med hvem han avlede fem børn, af hvilke kun en datter nu er i live, †19. dec. 1795 næsten 82 år gammel. Gravvers:

»Han bar sine graae Haar
Som Ærens Krone
Den Han fandt
På Retfærdighedens Vej«

Plade af bly, 33×23 cm, højoval med svaj og graveret skriveskrift.

14) 1749, generalmajor Christian Barthold Rauch. I koret var ophængt tre *†gravfaner*.²⁵

15) O. 1750, kaptajn Thomas Winegel. To *†gravfaner* var ophængt.²⁵

16) 1765 købte generalløjtnant Cæsar Læsar von Lüttichau (jf. epitafium nr. 3) en af de 1760 indrettede begravelser under nordsidens pulpitter. Hertil flyttes øjensynligt hans 1. hustru, der var død 1758 og gravsat andetsteds. 1787 blev generalløjtnanten selv nedsat, og 1799 hans 2. hustru.⁸

Tre *kisteplader er bevaret: a) (Fig. 62), 1758, Eleonora Christina von Lüttichau, f. Dinklage af det hus Schulenburg i Westphalen. Hun var gift med Cæsar Læsar von Lüttichau, ridder, kongelig majestæts højbestalter general-løjtnant af kavaleriet og kammerherre, †1758. Gravvers:

»Træd frem Lycksalig du for Ærens høye Trone
Din Sang skal lyde højt med lifflig Engle Tone
Nyd Deel i Glæden blant hiin Engle Aanders Tall
Omfavn din Frelser hist, i Himlens Glædesall«

Plade af bly, højoval, 30×20 cm, med graverede versaler (navne) og kursivskrift.

b) (Fig. 63), 1787, Cæsar Læsar von Lüttichau, ridder, kammerherre, hans kongelige majestæts højbestalter generalløjtnant af kavaleriet (jf. epitafium nr. 3).⁹⁸ Faderen var Hans Helmuth von Lüttichau, ridder og general-løjtnant, moderen Catharine Angenege de Letzene (jf. nr. 10). Han var gift 1. gang 1746 med Eleonora Christina v. Lüttichau, f. v. Dinklage af huset Schulenberg i

Westphalen, 2. gang 1771 med Catharine Angenege v. Lüttichau, f. von Lüttichau af huset Lerchenfeldt. Død uden børn. Efter nioghalvtredsinstyve års tjeneste for sit fædreland og deriblandt krigen imellem Holland og Engeland år 1745 med berømmelse for efterslægten †1787 i sin alder 74. år. Gravvers:

»Ej noget kan bestaae for Dödens stolte Magt
Ja ej en gang en Helt som har det höjst bragt
Men trods du stolte Död hvad vil hvad kan du mer
End tage Lüttichau og ham til Gud levere«

Plade af bly, højoval med svaj, 42×27 cm, grave-rede versaler og skriveskrift.

c) 1799, Catharine Angenege von Lüttichau, *173... Faderen var Wulf Caspar von Lüttichau til Lerchenfeldt og Mølgaard, kongelig dansk generalmajor, moderen Lucia Magdalene von Lüttichau. Gift 1771 med Cæsar Læsar von Lüttichau, kongelig dansk generallojtnant af kavalieriet, ridder af Dannebrog, †uden børn 25. jan. 1799. Mindevers:

»From ædel Dyden tro Hun søgte Gud at ære
Ved lønlig gavmildhed hun lindred andres Nød
Derfor skal Hendes Navn i evigt Minde Være
Velsignet Hendes Liv beklaget hendes Død«

Plade af bly, højoval med svaj, 42×27 cm, med graveret skriveskrift.

17) 1766 blev oberst Johan Georg Andrehsens frue begravet i en af kirkens nye begravelser un-

der nordvæggens pulpiturstole; 1769 købte han begravelsen, og 1772 blev han selv nedsat.⁸ Enkelte *kistebeslag er bevaret, herunder to *kisteplader: a) 1766, Margarete Wegersleff, der i sit ægteskab med generalmajor Andrehsen avlede datteren Elisabeth Morine Andrehsen, *1711 i Aarhus, †1766 i Fridericie. Delvis ulæseligt gravvers. Plade af bly med afrundede hjørner, 35×21 cm. Reliefskrift med versaler og skriveskrift (navne) samt omgivende bladværk på nopret bund; forneden står midt i skriften en pyramide med livets krone.⁹⁹

b) (Fig. 64) 1772, Johan Georg Andrehsen, kongelig generalmajor af kavalieriet. Med sin frue Margarete Weggersleff avlede han Elisabeth Morine Andrehsen, *1708 i Wintershagen, †1772 på Krogsgaard. Kort gravvers. Plade af bly, 35×27 næsten som a.

Fra Johan Georg Andrehsens kiste stammer yderligere tre *beslag af bly (fig. 65): En højoval, gennembrudt medaljon, 21×15 cm med hans spejlmonogram »IGA« og to trommer, 15×10 cm, med overlagt trompet og hver to opstående faner, hvis kongelige initialer må angive, under hvilke konger obersten havde tjent: »F4, C6, F5, C7«.

18) 1769 blev kancelliråd Andreas Dichmanns kiste nedsat foreløbigt, så længe der forhandlede om enkens køb af en muret begravelse i kirkens

Fig. 64–65. *Udstyr fra generalmajor Johan Georg Andrehsens kiste (s. 421). 64. *Kisteplade, 1772. 65. *Medaljon med hans spejlmonogram samt to *trommer med faner, hvis kongelige initialer angiver, under hvilke fire konger den afdøde havde tjent. I Fredericia Museum. Foto AM 2006. – *Furnishings from Major-General Johan Georg Andrehsen's coffin*. 64. *Coffin plate, 1772. 65. *Medallion with his back-to-back monogram and two *drums with pennants where the Royal initials indicate the four kings under whom the deceased had served.

Fig. 66–68. *Kisteplader fra begravelserne nr. 18, 19 og 21 (s. 422). 66. 1769, for kancelliråd Andreas Dichman. 67. 1770, for kammerjunker og premierløjtnant Christian Frederik Beenfeldt. 68. 1799, kaptajn Johan Friderich baron von Bothmer. I Fredericia Museum. Foto AM 2006. – *Coffin shields for Counsellor Andreas Dichman, the Groom of the Royal Chamber Christian Frederik Beenfeldt and Captain Johan Friderich Baron von Bothmer.*

nordside. En tysksproget *kisteplade er bevaret: (Fig. 66) kongelig kancelliråd og proviantforvalter i denne fæstning Andreas Diechmann, *14. okt. 1716, †11. okt. 1769 53 år gammel. Et gravvers taler efter gammel tradition til læseren som en 'vandringsmand': »Mein Wandrer stehe still und lies dis mit Bedacht/ From: redlich: und getreu ist hier ins Grab gebracht ...« (Min vandringsmand bi lidt og læs betænksomt her, en from, redelig og tro er her i graven lagt ...). Plade

af bly, 35×25 cm, højoval med svaj og graveret skriveskrift.

19) 1770 begravedes kammerjunker Christian Frederik Beenfeldt.⁸ *Kistepladen er bevaret (fig. 67): Christian Frideric von Beenfeldt, kongelig majestæts bestaltede kammerjunker og premierløjtnant ved det jyske hvervede dragonregiment, *10. nov. 1744 blandt de højadelige, hans fader var generalløjtnant Hermann Friderich von Beenfeldt, excellence og ridder samt herre til Lammehave i Fyhn, moderen Ide Dorothea, f. baronesse af Gyldenkrone. Hans livs 25 år og fire måneder kendtes blandt de dydigste, †1. april 1770 i Fridericia »fuld af Udödeligheds Haab/ Styrket af Naadens Kraft Seier-rig/ ved Lammets Blod/ Södelig hensov i Herren«. Yderligere gravvers. Plade af bly, 40×29 cm, højoval med svaj og graveret skriveskrift.

20) 1789, premier major Johan von Neckelmanns begravelse. Bevaret er hustruens tysksprogede *kisteplade fra 1789: Friderica Gabriele von Neckelmann, f. Wedderkopp, *28. aug. 1747, gift med premier major ved Jyske Regiment Johan von Neckelmann 29. april 1766, †13. sept. 1789. Et gravvers fortæller bl.a., at syv børn ved hendes død mistede en kærlig moder. Plade af bly, 37×26 cm, højoval med svaj, bølgerand og graveret skriveskrift.

Fig. 69. Ikke stedfæstede kistebeslag nr. 1 og 2 (s. 423), våbenbeslag, tv. o. 1700–1750, th. o. 1750. I Fredericia Museum. Foto AM 2006. – *Unlocalized coffin mountings nos. 1 and 2, coats of arms. Left: c. 1700–1750. Right: c. 1750.*

21) 1799, kaptajn Johan Friderich baron von Bothmer. Bevaret er **kistepladen* (fig. 68): Johan Friderich baron von Bothmer, kongelig dansk kaptajn af infanteriet, *27. febr. 1720, †5. nov. 1799. Plade af bly, 34×23 cm, højoval med bølget rand og skriveskrift. Over indskriften er afdødes våben graveret.

**Kisteplader*, se begravelser nr. 10, 13, 16–21 og fig. 61–68. En *†kisteplade* nævnes 1772, da man måtte fjerne to stole for at slå en plade med 'op skriff' på oberst Friderich Ludewif von Schöels kiste (†1771).⁸

**Ikke stedfæstede kistebeslag* nu i Fredericia Museum (inv.nr. 1224). Alle synes at være af bly undtagen nr. 13. 1) (Fig. 69) 1700–50, 27×25 cm, et våbenskjold, tværdelt med stående løve. Det omgives af akantusløv og kronen af en kvinde, som rækker ærens krans frem. 2) (Fig. 69) o. 1750, 31×18 cm, et cirkulært våbentegn, der under en vandret deling har to x'er over en sammenrullet slange. Hjelmtegnet kronen af samme slange-motiv, og skjoldet kranses af akantusløv. 3) (Fig. 70) o. 1750, en kronet gennembrudt perlemedaljon, 21×17 cm, med de sammenskrevne initialer »MW«. 4–5) O. 1750, to kroner, 10×20 og 8×24 cm. 6–8) (Fig. 70) o. 1750, tre stykker med fem putti, ca. 12 cm høje, de fire med fakler, den femte med fløjte. 9) (Fig. 70) o. 1750, et vinget timeglas, 8×18 cm. 10) Et blomsterhoved, 9×11 cm. 11–12) To grene samlet over kors, 5×27 cm. 13) O. 1775, en krone af jern, 14×24 cm.

†Gravfaner, se begravelserne nr. 1, 3, 4, 8–12, 14 og 15.

Mindekranse. 1) 1901, skænket til sognepræst Karl Viggo Gøtzsches bære 1901. Højoval sølvkrans af egeløv, 43×32 cm, med samlende sløjfe forneden, hvis knude har graveret frakterskrift: »Det danske Missionsselskab«. På båndets ender er tilsvarende graveret: »Hjertelig Tak fra 29. Septbr. 1897 24. Juni 1901!«. I profileret grå glasramme ophængt på bagvæggen i kirkens vestre nedre loge.

2) 1915, skænket til sognepræst Frederik Zeuthens bære. Næsten som nr. 1, 43×32 cm, båndets snipper med skriveskrift: »Fra de helliges Samfund i Taulov. De priste Gud for mig. Pauli Brev Gal. 1. Cap. 24.V.«. Indramning og placering som nr. 1.

Fig. 70. Ikke stedfæstede **kistebeslag* (s. 423). Tv. kronet monogram »MW« (nr. 3), th. to putti med fakler (nr. 6–8) og vinget timeglas (nr. 9). I Fredericia Museum. Foto AM 2006. – *Unlocalized *coffin mountings*. Left: *Crowned monogram »MW«* (no. 3). Right: *Two putti with torches* (nos. 6–8) and *winged hourglass* (no. 9).

KIRKEGÅRDSMONUMENTER

1) (Fig. 71) o. 1838, over generalløjtnant Christian Ulrich Sundt. Han var »Comandeur i Land ... Dannebrogsmænd« og han tjente sin konge ... udi 50 år. Men da han nærmede sig en alder af 66 år ansøgte han om sin afsked fra tjenesten og ... begravet på St. Michaelis kirkegaard ved siden af sin kære moderfader generalløjtnant ... C. Ingenhaef, *21. marts 1766, †9. febr. 1849. Gravsten af lys kalksten, 180×97 cm, med en stor spidsoval laurbærkrans, der rummer indskriftens indhuggede skriveskrift over generalens våben forneden. Under våbenet anes bogstaverne »Du ...« som rester af et valgsprog. Stenens svikler udfyldes af blomsterrosetter.

Monumentet findes på et gravsted op imod kirkens sydmur, hvor stenen ligger skråt foran et *smedejernsgitter* ved kirkemuren, 167×58 cm. Det består af fem spyd og rummer midtpå et ovalfelt med afdødes kronede initialer »C.U.S.«. Ovalen har form af et bælte med fransk påskrift: »Dieu et la vertu« (Gud og dyden). Fra bæltet hænger et forgyldt kors, og derunder læses årstallet »1838«. Huller i den kraftige stensætning om gravstedet viser, at det har været omgivet af et *†jerngitter*.

Gitterets årstal viser, at gravstedet må være indrettet 1838, formentlig samtidig med at generalløjtnanten lod den færdige gravsten deponere

Fig. 71. Gravsted med kirkegårdsmonument nr. 1, o. 1838, over generallojtnant Christian Ulrich Sundt (s. 423). Foto AM 2006. – Tomb with cemetery monument no. 1, c. 1838, to Lieutenant-General Christian Ulrich Sundt.

Fig. 72. *Kirkegårdsmonumenter nr. 2-3, o. 1838, over generallojtnant J. C. von Castonier og hans hustru E. A. C. von Castonier (s. 424). I Fredericia Museum. Foto AM 2006. – Cemetery monuments nos. 2-3, c. 1838, for Lieutenant-General J. C. von Castonier and his wife E. A. C. von Castonier.

inde i kirken. General Sundt døde i København og blev først nedsat i sit gravsted i sommeren 1850.¹⁰⁰

*2-3) (Fig. 72) o. 1838, over generallojtnant F. J. C. von Castonier, chef for Det fynske Infanteriregiment, udmærket med Storkors af Dannebrog og Dannebrogsmænd, *16. april 1761, †20. maj 1838, og hans hustru generalininde E. A. C. von Castonier, f. Bruun, *3. nov. 1766, †14. april 1829. To ens tavler af grå kalksten, 69×46 cm, med indhugget, sortoptrukket skriveskrift. Nu i Fredericia Museum (inv.nr. 2990-91).

4-7) 1849, fire såkaldte *insurgentgrave* over faldne slesvigholstenere fra Fredericiaslaget 6. juli (jf. s. 364). Gravene er markeret med støbejernskors, dels et fælleskors (nr. 4), dels tre individuelle kors (nr. 5-7) der alle står på en smal nord-sydgående plæne vestligt på kirkegården.

4) Fællesmonument uden indskrift, korset er 86 cm højt med retkantede ender. Det står som nr. 3 fra nord.

5) Over »Wilhelm Wolf, Cand theol aus Itzehoe«, *5. febr. 1825, †17. juli 1849. Korset er 95 cm højt, enderne retkantede, versalindskriften fordelt på begge korsets sider. På forsiden ses over indskriften Troen med kors og palmegren, på bagsiden tilsvarende en bi. Nordligst blandt insurgentmonumenterne.

6) (Fig. 73) over Carl Iulius Paulsen, *19. juni 1827, »vervundet 6. juli 1849 bai Fredericia«, †26. juli 1849. Korset er 106 cm højt, har trekløverender og versalindskrift. Reparation som nr. 7. Står sydligst.

7) Over »Theodor Rode aus Barmstedt«, †5. aug. 1849. Korset, 130 cm højt, har trekløverformede ender og versalindskrift. I det øvre en-

Fig. 73. Kirkegårdsmonument nr. 6, o. 1849, over 'insurgenten' Carl Julius Paulsen (s. 425). Foto EN 2005. – Cemetery monument no. 6, c. 1849, for the 'insurgent' Carl Julius Paulsen.

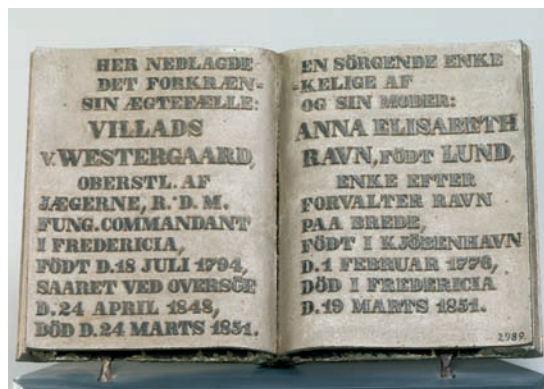

Fig. 74. *Kirkegårdsmonument nr. 9, o. 1851, over Villads Vestergaard, oberst af jægerne, fungerende kommandant i Fredericia, og Anna Elisabeth Ravn, enke efter forvalter Ravn i Brede (s. 425). I Fredericia Museum. Foto AM 2006. – Cemetery monument no. 9, c. 1851, for Villads Vestergaard, Colonel of Chasseurs, and Anna Elisabeth Ravn, widow of the estate steward Ravn, Brede.

defelt ses et bladornament; korsstammen er repareret (muligvis forlænget). Står som nr. to fra nord.

8) O. 1850, over fru Cathrine Elisabeth Müller, *2. april 1788, †25. jan ... Støbejernskors, 110 cm højt med trekløverender og versalindskrift. På gravsted mellem to lignende monumenter på kirkegårdens nordvestlige del (jf. fig. 75).

*9) (Fig. 74), o. 1851, over Villads Vestergaard, oberst af jægerne, R. D. M., fungerende kommandant i Fredericia, *18. juli 1794, såret ved Oversøe 24. april 1848, †24. marts 1851, og Anna Elisabeth Ravn, f. Lund, enke efter forvalter Ravn på Brede, *1. febr. 1776 i København, †19. marts 1851 i Fredericia. Jernstøbt monument i form som en skråtstillet, åben bog, 32×51 cm. Bladene står gråbrunt bemalede, versalindskriften mørkebrun. Nu i Fredericia Museum (inv.nr. 2989).

10) O. 1854, over »Tobaksfabrikør Lauritz Bønnelycke«, *23. okt. 1801, †14. okt. 1854. Sandstensobelisk på høj, gavlptrydet plint med laurbærkrans. Indskrift med indhuggede versaler på indfældet tavle af hvidt marmor. Bag på monumentet læses tilsvarende: »Menneskets Hjerte optenker hans Vei. Men Herren stadfester hans Gang. Sal. Ordsp. 16,9«. På gravsted med nyere støbejernsgitter på kirkegårdens sydlige del.

Fig. 75. Parti af kirkegården med kirkegårdsmonumenterne nr. 8, 11 og 12 (s. 425-26).
Foto AM 2006. – *View across the cemetery with monuments nos. 8, 11, 12.*

11) O. 1855, over G. H. Møller Raeder, *26. juli 1776, †2. febr. 1833, og frue I. Møller, *20. juni 1788, †5. maj 1855. Støbejernskors, nygotisk med spidse, gennembrudte ender og bladværk omkring korskæringen, 102 cm højt. Indskrift med versaler. På gravsted med to lignende monumenter (nordligst) på kirkegårdens nordvestlige del (jf. fig. 75).

12) O. 1855, over Birgitte Frederikke Wilhelmine Hummel, *4. okt. 1829, †20. dec. 1855. Støbejernskors, 117 cm højt, i nygotisk stil som nr. 11, men med udsmykning af bagsiden, hvor man midtpå ser et håndtryk, nederst en grædende engel. På gravsted med to lignende monumenter (sydligst) på kirkegårdens nordvestlige del (jf. fig. 75).

13) O. 1866, over Simon Sørensen Lasgaard, *7. april 1828, †26. maj 1864. Stele af sandsten med indlægninger i hvidt marmor, 225 cm høj. Den har profileret sokkel og kronen af en rundbuegavl med profileret sokkel og kronen af en rundbuegavl med akantusbort og en arkadeformet fordybning, der må have rummet en bikube. En lille selvstændigt indfældet tavle, med fremstilling af en knækket rose, er sat noget klodset ind over den egentlige indskrifttavle, som er af hvid marmor med versaler. Gravskriften afsluttes af et gravvers, og på stelens sider er tilsvarende indhugget: »For dette Monuments rolige henstaaen er betalt i 100 Aar fra 1866-1966. Naar Morgendug din Gravhöi væder, saa blander sig min Graad deri, thi du var from og hiertens god«. På gravsted med et par yngre monumenter op imod kirkegårdens søndre afgrænsning.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Vejle Amt i almindelighed henvises til s. 56-58, vedr. litteratur og forkortelser til s. 59-62. Endvidere er benyttet:

ARKIVALIER

LAVib. *Ribe bispearkiv*. Fredericia kirker. Uregistrerede breve og dokumenter 1656-1778 (C4.115) og 1776-92 (C4.117); Fredericia Skt. Michaelis Kirke. Kollektbog 1666-76 (C4.116); årlige indberetninger 1815-24 (C4.764-65); regnskaber 1719-1899 (C4.1230-41). – *Kirkeinspektionens arkiv*. Fredericia Skt. Michaelis Kirke. Regnskabsbog 1690-1733 (C624.5); regnskaber 1721-88 (C624.4); stolestadebøger 1727-79, div. år (C624.12); kvitteringer m.m. 1725-78, div. år (C624.13); kopibog 1818-50.

NM. *Indberetninger*. Afskrifter af kisteplader o. 1920, usigtede. Arbejdsbeskrivelse fra kirkens genopbygning ved B. Billund 1957.

TEGNINGER OG OPMÅLINGER

NM. Snedkertejning til nyt alterparti ved G. F. Hetsch 1834 (plan, snit og opstalt).

LAVib. Ikke benyttet forslag til korudvidelse (grundplan) med underliggende gravkrypt ved Kay Stallnecht 1720 (C4.115).

Fredericia Museum. Forslag til nyt alterparti ved G. F. Hetsch 1824 (opstalt af østsvæg og grundplan af kirkens østre del). Fem farvelagte opstalter af Johan Hanck 1827: to forslag til klokketårn, forslag til alterparti, prædikestol og vestpulpitur.

Lokalhistorisk Arkiv. Ikke realiseret forslag til tårn ved L. A. Winstrup 1874 (opstalter). Grundplan af kirken 1900 og ikke realiseret forslag til tagrytter ved Hector Estrup 1901 (opstalter). Opmåling af kirkegårdens indgange ved B. Billund 1953. Forslag til kirkens genopbygning ved B. Billund 1955 (plan, snit og opstalter).

LITTERATUR

Hugo Matthiessen, *Fredericia 1650-1760*, Kbh. 1911, 130-44. – *Fredericia Sct. Michaelis Kirkes Historie 1668-1943*. Arkivstudier samlede af H. C. F. Hansen under medvirken af B. Billund, Fredericia 1943 (forkortet *Hansen 1943*). – E. C. Storebjerg m.fl. (red.), *Sct. Michaelis Kirke Fredericia. Garnisonskirke i 300 år 1687-1987*, Fredericia 1987. – Sven Avnby, *Sct. Michaelis Kirke i Fredericia 1668-1993*, Fredericia 1993 (forkortet *Avnby 1993*). – H. F. Rørdam, »Om de tyske Menigheder i Danmark i 17de Aarhundrede«, *Kirkehist-Saml*, 2. rk., III, 1864-66, 134-224, især 181-85. – H. F.

Rørdam, »Hvorledes Michaelis Kirke i Fredericia fik sit Navn, og hvad Navnet betyder«, *Kirkehist-Saml*. 4. rk., VI, 1899-1901, 188-97.

Historisk indledning, kirkegård og bygningsbeskrivelse ved Niels Jørgen Poulsen, inventar og gravminder ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler). Engelsk oversættelse ved James Manley. Redaktionssekretær Heidi Lykke Petersen; teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet 2006.

NOTER

¹ *DaAtl.* og Hugo Matthiessen, *Fredericia 1650-1760*, Kbh. 1911, 130-44.

² Sognepræst Henrik Pontoppidan i brev til biskoppen 5. maj 1724. LAVib. *Ribe bispeark.* (C4.115).

³ H. F. Rørdam i *Kirkehist-Saml*. 4. rk. VI, 188-97.

⁴ RA. *DaKanc. Jyske Registre*.

⁵ Hugo Matthiessen, *Fredericia 1650-1760*, Kbh. 1911, 130-44.

⁶ Jørgen Peder Clausager (udg.), *Series Pastorum. Præstehistorie for Fredericia Kommune*. Manuskript samlet af Lokalhistorisk Arkiv 2006.

⁷ Erik Housted, *Til rigernes forsvar, gavn og bedste. Fredericia som garnisonsby i 300 år*, Fredericia 1979, 52-53.

⁸ Sct. Michaelis Kirkes rgsk.: LAVib. *Ribe bispeark.* 1719-1899 (C4.1230-41) og *Kirkeinsp. ark.* Regnskabsbog 1690-1733 (C624.5) og rgsk. 1721-88 (C624.4). Der henvises generelt til disse to regnskabsrækker under det pågældende år.

⁹ Den faldne officer var søn af politikerens Balthazar Christensen.

¹⁰ Henrik Nielung, *Mindesmærker i Fredericia*, Fredericia 1980, 132-33.

¹¹ Henrik Nielung (note 10) 94-95; *Avnby 1993*, 55-58 og 60.

¹² *Avnby 1993*, 75-79.

¹³ Ulla Qvortrup, *Den historiske Miniby. Fredericia i det historiske Europa. En introduktion*, Fredericia 1999, 62-63 og Knud Voss, *Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden*, Kbh. 1966, 363-65.

¹⁴ Sognepræst Henrik Pontoppidan i brev til biskoppen 10. april 1722. LAVib. *Ribe bispeark.* (C4.115).

¹⁵ Sognepræst Henrik Pontoppidan i brev til biskoppen 25. juni 1727. LAVib. *Ribe bispeark.* (C4.115)

¹⁶ LAVib. *Ribe bispeark.* Fredericia kirker. Uregistrerede breve og dokumenter 1656-1778 (C4.115).

¹⁷ Det sidste nævner Jørgen Thomsen selv, da han 20.

Fig. 76. Nyere altersølv, et altersæt (nr. 3), der er skænket og fremstillet af familien Cohr 1956, og en alterkande givet 1905 i erindring om Laura Andersen, f. Seidelin (s. 393-94). Foto HW 2005. – *Altar plate (no. 3), manufactured and donated by the Cohr family, and wine jug donated in 1905 in memory of Laura Andersen, née Seidelin.*

okt. 1723 bad om nedslag i prisen for at hans svigermoders lig i 18 dage havde måttet stå i kirkens 'nye begravelse i det nye kor'. Samtidig oplyste han, at han tillige havde skaffet en murermester fra Odense (Hans Corneliusen). Jørgen Themsen (død 1755), der bl.a. kendes for to farvelagte kort over byen 1724 og 1727 (jf. s. 276f., fig. 4 og 5), var ingeniørofficer i Fredericia ca. 1720-30, sidst med rang af kaptajn.

¹⁸ Hans Corneliusen var fader til bygmester Cornelius Hansen (ca. 1713-1775).

¹⁹ 'Dobbelt loft af tømmer'.

²⁰ Efter byggearbejdet bevilgede kongen 15. dec. 1741, at der måtte samles ind overalt i kirkerne i Danmark 'til opbyggelse af kirken, der er blevet helt brøstfældig og forfalden'. 23. nov. 1742 opgjordes det indsamlede beløb til 115 rdlr. (jf. note 16).

²¹ Ifølge akkorden skulle gavlmuren være en fjerdedel tykkere end de øvrige mure.

²² Note 8 og *Hansen 1943*, 16.

²³ Erik Lund, *Fredericia 1650-1950. Planer, kort og billeder til byens historie*, Fredericia 1950, 42f.

²⁴ Til støtte for byggeriet og de indvendige ændringer blev der foretaget indsamlinger i tre jyske stifter, Ribe, Viborg og Århus. Biskop H. A. Brorson indsendte 18. marts og 1. juli 1763 henved 900 rdlr., der var indkommet ved kollekter. Jf. *Hansen 1943*, 18.

²⁵ *DaAtl.*

²⁶ Cornelius Hansen fik 1761 udbetalt 4 rdlr. for at have lavet en tegning 'over kirkens bygning'. Note 8.

²⁷ De to murermestre, Christian Thomsen og Johan Bardewick (Bardewich, Bordewick), opførte som nævnt s. 364 Fredericias nye rådhus, indviet 1762. De var tillige mestre for en ny hospitalsbygning i Vejle, indviet

1765 (jf. s. 269f.). Johan Bardewick kendes endvidere fra arbejder på Århus Domkirke 1768-74 og på Skanderborg Slotskirke 1767-68 (jf. *DK. Århus* 103, 302-06 og 6185). Christian Thomsen nævnes som 'salig' (død) 1777, Johan Bardewick fraflyttede Fredericia 1773.

²⁸ J. N. Wilse, *Beskrivelse af Stabel-Staden Fridericia*, København 1767, s. 22-23.

²⁹ N. J. Rasch modtog betaling herfor 17. febr. 1824.

³⁰ G. F. Hetsch kvitterede først nogle år senere, 2. febr. 1828, for betalingen (91 rigsbankdaler) for C. A. Lorentzens skitse og for hans egen tegning. De to deltes om beløbet. Note 8.

³¹ Kombinationen af et nygotisk ydre og et empirepræget indre kendes også fra ombygningen 1824 af Sæby Kirke (Københavns Amt) under ledelse af arkitekt Jørgen Hansen Koch (jf. *DK KbhAmt* 933ff.).

³² *Hansen 1943*, 26-27 på grundlag af Kirkebestyrelsens protokol 1825-1921.

³³ Note 8. Regning (50 rdlr.) fra 'stiftsbygningskonduktør Hanck' 20. febr. 1828 på 'udkast til en indvendig ombygning og forbedring af kirken' samt overslag over omkostninger.

³⁴ Sml. Raschs tegning 1820 til trappetur ved Trinitatis Kirke s. 300, fig. 15.

³⁵ Note 8. Tårnet blev synet og godkendt af murermester C. J. Hermansen og tømrermester C. Petersen.

³⁶ Note 8. Carl Lendorf modtog 24. juni 1861 125 rdlr. 'for tegninger og overslag til en ombygning af kirken'.

³⁷ *Avnby 1993*, 31-38. Årsagen til branden var en kortslutning i en lille el-motor, der trak klokkespillet og blæseren til orglet.

³⁸ *Avnby 1993*, 36 og 43.

³⁹ Efter *Marmora Danica* 1739, der tilføjer bemærkningen: 'Denne bygning er opført anno 1668; udvidet og forlænget anno 1722'. Teksten er gengivet med let afvigende stavemåde hos J. N. Wilse 1767 (jf. note 28).

⁴⁰ Gengivet i *Hansen 1943*, 13.

⁴¹ Teksten er ikke nævnt i *Marmora Danica* 1739.

⁴² H. F. Rørdam, »Hvorledes Michaelis Kirke i Fredericia fik sit Navn og hvad Navnet Betyder«, *Kirkehist-Saml* 4. rk., VI, 1899-1901, 188-97, og *Hansen 1943*, 11-12. Som nævnt i indledningen har kirken først fået sit navn efter 1724.

⁴³ *Avnby 1993*, 31-52.

⁴⁴ Mens *Hansen 1943* ikke kender til klædet, omtaler *Avnby 1993* det uden oplysning om dets herkomst.

⁴⁵ Note 8 og *Hansen 1943*, 41.

⁴⁶ Se Alan Havsteen-Mikkelsen, »Alterudsmykningen i Sct. Michaelis Kirke i Fredericia«, i *HaStb* 1995, 80-83.

⁴⁷ *Avnby 1993*, 25-29.

⁴⁸ Om Jørgen Arentsen Slache se Vibeke Michelsen, »Snedkere og billedskærere i Horsens snedkerlav 1603-1745«, i *Synligt og usynligt, Studier tilegnede Otto Norn*, red. Hugo Johannsen, 1990, 127-41.

⁴⁹ Note 8 og *Hansen 1943*, 7-25.

⁵⁰ Note 8. Præstens gave er anført under 1752, men års-

tallet på oblatæskan må angive, at den først er nygjort 1755.

⁵¹ Om sættet og dets historie se *Sct. Michaelis Kirke Fredericia. Garnisonskirke i 300 år 1687-1987*, Fredericia 1987, 43-61.

⁵² *Avnby 1993*, 26.

⁵³ *SvK Gotland, Visby Domkyrka, Inredning*, av Gunnar og Karin Svahnström 1986, 75f.

⁵⁴ Note 8. 1818 manglede flasken, der vejede 5 lod, idet den havde været afleveret til reparation hos 'guldsmed Theilgaard' men ikke været at erholde, ej heller fra hans dødsbo.

⁵⁵ Se Kjeld von Folsach, *Fra nyklassicisme til historicisme. Arkitekten G. F. Hetsch*, 1988, fig. 25 og 128.

⁵⁶ *Hansen 1943*, 42-43.

⁵⁷ Note 8 og 25.

⁵⁸ Fæstningsfangerne vedligeholdte voldene og boede i 'stokhuset' ved Prinsens Port. Se Hugo Matthiessen, *Fredericia 1650-1760*. Kbh. 1911, 221.

⁵⁹ *Avnby 1993*, 23-24.

⁶⁰ LAVib. *Kirkeinspektionens ark. Stolestadebøger 1727-79* (C624.12). Jf. også *Hansen 1943*, 16ff.

⁶¹ Her har altså været tale om en art 'epitafiepulpitur' svarende til de epitafialtertavler og epitafieprædikestole, der forekom i tiden. Se Eva de la Fuente Pedersen, »Kirkemøbler med epitafiefunktion. Om den adelige elites donationer i Danmark 1560-1660«, i *Ting och tanke. Ikonografi på liturgiska föremål*, Stockholm 1998, 313-34.

⁶² LAVib. *Kirkeinspektionens ark. Stolestadebøger 1727-79* (C624.12).

⁶³ At man på dette tidspunkt, hvor lukkede stole var ved at blive umoderne, skulle have tænkt sig at opføre nogle helt nye, må opfattes som mindre sandsynligt.

⁶⁴ Oplysninger vedr. det genanvendte pibemateriale findes i Den Danske Orgelregistant.

⁶⁵ Th. Frobenius & Sønners arkiv. 1956 blev det nødvendigt at udskefte orgelblæseren, bælganlægget med tilhørende kanaler samt en del orgelpiberne.

⁶⁶ Trompetstemmen, der bestod af 'originale franske' piber fra 1924, fornyedes 1985 af Th. Frobenius & Sønner. (Orgelbyggeriets arkiv).

⁶⁷ Regalstemmen, forberedt 1951, blev indsat 1956. (Th. Frobenius & Sønners arkiv).

⁶⁸ 1894 dekorerede maler Amandus Matthiessen '2 sider ved orglet'.

⁶⁹ *Hansen 1943*, 35.

⁷⁰ *Fredericia Avis* 18. dec. 1909.

⁷¹ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kollektbog 1666-76 (C4.116) og note 8. Indsamlingen til orgelkøbet stod på i en årrække, og så sent som 1676 modtoges bidrag. 1715 indkøbtes 3 alen lærred, der blev monteret 'inden for orgelværkets låge' for at beskytte pibeværket mod støv. Det oplyses, at lærredet blev anstrøget.

⁷² Note 8 samt LAVib. *Kirkeinspektionens arkiv*. Kvitteringer m.m. 1725-78 (C624.13). Til gardinerne ind-

Fig. 77. Indre set imod øst o. 1875. Foto efter *Hansen 1943*. – Interior looking east, c. 1875.

købtes 3½ alen grøn kronrask. Til brug for orgelbyggeren anskaffedes endvidere fire store, fire mindre, fire endnu mindre og to helt små rundstokke, uden tvivl beregnet til fremstilling af blindpiber. 1833 omtales en istandsættelse af piberne i 'det blinde orgel'.

⁷³ *Hansen 1943* og note 8. 'Klokkestemmen' var antagelig en indretning med automatiske harmoniklokker. Klokkespillets anvendelse under indsamling er usædvanlig; antagelig er den omtalte praksis inspireret af klingpungenes bjældeklang. N. Hammer, der reparerede cymbelstjernen og orgelbænken 1823, synes ikke at have været orgelbygger af profession.

⁷⁴ Note 8. Orglet stod i en aflåst indhegning. 1699 måtte dørlåsen opdirkes og en ny nøgle fremstilles, da organisten var bortgået.

⁷⁵ LAVib. *Kirkeinspektionens arkiv*. Kopibog 1818-50.

⁷⁶ Note 8. De to ombygningstilbud fra orgelbygger Fr. Nielsen er dateret 18. juni 1883 og 24. maj 1894.

⁷⁷ *Avnby 1993*.

⁷⁸ *Fredericia Avis* 3. maj 1909, *Fredericia Socialdemokrat* 6. maj 1909, *Organist- og Kantorembederne*, 2. udg. 1916 samt oplysninger i Th. Frobenius & Sønners arkiv. I avisreferaterne kaldes Aeoline 8' for 'himmelstemmen', og den prises for sin 'bløde og sarte, næsten henåndede klang'.

⁷⁹ Th. Frobenius & Sønners arkiv. Orglet synes efter ombygningen 1929 at have rummet piber tilhørende seks forskellige generationer. Et dateringsforsøg ud fra foreliggende kilder giver følgende resultat: 2 stemmer fra 1834, 2 stemmer fra o. 1885, 6 stemmer fra 1894, 3 stemmer fra 1903, 3 stemmer fra 1924 og 3 stemmer fra 1929 – i alt 19 stemmer.

⁸⁰ Det 'ret uheldige' klokkespil fra 1902 erstattedes 1924 af et nyt og 'mere tidssvarende' (*Avnby 1993*). 2004 installerede Th. Frobenius & Sønner en ny faltebælg i hovedværket (orgelbyggeriets arkiv).

⁸¹ Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistant.

⁸² Indskrifterne er ret ensartede, hans rummer kun én oplysning, der ikke findes på hendes: »Ophængt i St.

Michaelis Kirke Fredericia 9/12 1930«. På hendes er i sin helhed anført: »Dorthea Cirsovius gift med St. Michaelis Kirkes første Præst Emanuel Cirsovius, Præst 1667-1693. Fredericia. Tilhører St. Michaelis Præstegaard i Fredericia (18/12 1930)«. Skænket af fru Emma Asmussen (m.fl).

⁸³ Herhjemme kendes skikken med præstemalerier især fra Sønderjylland og byer, som havde en større tysk befolkningsandel.

⁸⁴ Det væsentligste, der kan anføres imod maleriernes samhörighed, er vel den ueforemede afslutning, som alene ses på Cirsovius' maleri.

⁸⁵ Man kunne altså tænke sig en 'reovering' som den, datteren foretog ved faderens maleri i kirken 1748. Imod taler, at det vist nok ikke var almindeligt, at man moderniserede på dragterne ved ældre portrætter.

⁸⁶ *Hansen 1943*, 19.

⁸⁷ *Nyrop, Kirkeklokker* 49, 51.

⁸⁸ *Nyrop, Kirkeklokker* 49. Klokkestøberen kaldes her Laurentius Strahlbom.

⁸⁹ Note 16 og LA Vib. *Ribe bispeark*. Kollektbog 1666-76 (C4.116).

⁹⁰ Bordunklokken g², der står uden for den egentlige tonerække, kunne indtil moderniseringen 2005 ikke aktiveres via klokkespilsautomatikken. Tak til campanolog Per Rasmus Møller for oplysninger vedr. klokkespillet.

⁹¹ *Hansen 1943*, 42.

⁹² Jf. Hugo Matthiessen, *Fredericia 1650-1760*, Kbh. 1911, 39.

⁹³ Note 8. Gift med sognepræst Valentin Bonifacius.

⁹⁴ *HofmFund* 704-05.

⁹⁵ Note 8. Årstallet »1709« på fanerne må være en fejllæsning i *DaAtl*.

⁹⁶ Note 25 og 94.

⁹⁷ Note 8. Det nævnes ikke direkte, at han begravnes, men beløbs størrelse tyder på det.

⁹⁸ Om ham i *Matthiessen 1911* (jf. note 92), 37ff.

⁹⁹ Jf. *Kryger, Studier*, 41ff.

¹⁰⁰ *Avnby 1993*, 55.

THE ST. MICHAELIS CHURCH · ENGLISH SUMMARY

The church was consecrated in 1668 and for many of the early years it mainly served the German-speaking residents of the fortress town. At first it was called Tyske Kirke, 'the German Church', and not until c. 1724 was it given the name Skt. Michaelis Kirke, St. Michael's Church. It was the official garrison church from 1700. Originally all sermons were in German, later they were alternately in Danish and German, until the use of German finally lapsed in 1848.

BUILDING. The church, most recently rebuilt in connection with the repairs after a fire in 1955, is the result of successive extensions in the eighteenth century of the original church. The building consists of a nave with chancel and central aisle all in one, an extension from 1760 on the north side and a small tower from 1828 in the east. The Baroque and Empire-influenced building is covered by a hipped, tiled roof, but with copper roofs on the tower and the northern extension. The plastered and whitewashed facades are ornamented with pilaster strips, placed so the corners are kept free. The main entrance is in the west. Tall round-arched windows with wooden frames are placed

on the inside in deep niches and distributed as seven on the south side and two in each gable, flanking tower and door respectively. In the interior the chancel floor is raised three steps above the nave. In the northern long side the two floors of the extension with timbered boxes open up towards the actual church interior. The large open space with whitewashed walls has been covered since 1956 by a concrete ceiling clad with profiled boards which form a cavetto at the sides.

The original church was a hipped length of half-timbering which was only expanded, as we have seen, to its present size in the course of the eighteenth century. These changes and extensions, during which the half-timbering was replaced in stages by brick walls, began in 1722 with a lengthening of the chancel designed by the engineering officer Jørgen Thomsen and built by the master-builder Hans Corneliussen, Odense. In 1741 the church was given a smallish extension in the west, and in 1760 the extension to the north side was added, with its gallery pews on two floors above the underlying crypt. This extension was designed by the master-builder Cornelius Hansen, Fredericia, and erected by the master-builder Christian

Thomsen, while in 1763 a third Fredericia master, Johan Bardewick, built the first small †bell tower at the east end of the church. The tower assumed its present form in a rebuilding of 1828 by the master-builder Niels Jacob Rasch, who adapted a proposal by the clerk of works Johan Hanck, Odense. A door in the east side of the tower is framed by a Classicist portal, while the bell floor is occupied by a 'serliana', a threefold opening, the central, round-arched part of which contains a clock face. The Baroque look of the building was thus changed to a Classicist appearance, and this was reinforced by an interior refurbishing of 1830–34 for which interesting proposals were supplied by Johan Hanck and the architect G. F. Hetsch, Copenhagen.

A serious fire in 1955 made extensive refurbishing and rebuilding necessary, and this was supervised by the architect Bodulf Billund, Fredericia.

Today the *churchyard* occupies two thirds of the block which was intended on the foundation of the fortress town in the 1650s to house the westernmost of the town's two planned churches. South of the church a *monument* was erected in 1859 to General F. Bülow, the victor in the Battle of Fredericia on 6th July 1849. A portrait bust of bronze was made by the sculptor H. W. Bissen, and in 1880 the bust was covered with a classical triumphal arch built according to a drawing by L. A. Winstrup. A *common grave* in the middle of the churchyard is the resting place of forty Danish soldiers who died during the Danish-German War of 1864. A cleared †*common grave* in the western part of the churchyard once held 241, possibly more, of the soldiers of Schleswig-Holstein who fell in the battle of 6th July 1849. The place is now only memorialized by four cast iron crosses.

FURNISHINGS. The interior of the church bears the marks of its function as the garrison church, just as the furnishings have to a greater extent come in the form of donations from the military staff. Of the oldest furnishings it is mostly a number of valuable small items that have been preserved.

The only things that can be assigned to the original furnishings of the church are the altar candlesticks, which were donated in 1668 by

Bernt Offerman's wife Sissel. The two bells, one of which has fallen into disuse, were cast in Lübeck in 1725 and 1731, by Conrad Kleimann and Laurenz Strahlborn respectively. Of the rich altar vessels important parts also go back to the Baroque period. A chalice and paten with a wafer-box are probably all from 1755, and were made by two different Fredericia goldsmiths, Poul Hansen (the chalice) and Christian Vilhelm Schlegel (the paten and wafer-box). They are recastings of the church's oldest †altar vessels and the chalice bears an inscription for the donor, Captain Jost Friedrich Schultz. Another set from 1762 does not actually belong to the church, but is kept and used there by its owner, the 12th Camp Battalion. The communion set for the sick from 1766 is the work of Jens Nielsen Theilgaard, Fredericia.

Two portrait paintings from *c.* 1700 of the church's first incumbent Emanuel Cirsovius and his wife Dorteia were acquired in 1930 and are thus not historical furnishings of the church.

Venerable items from the church are now preserved in the Fredericia Museum, for example two *money boxes from *c.* 1725 and *c.* 1750 as well as an *alms-box with two chambers – for the church and for the poor. Particularly rare is a beautifully embroidered pass from 1843, intended as a covering for the altar vessels.

The altarpiece is a strictly Classicist structure executed in 1834 after a drawing by G. F. Hetsch, and now with a painting from 1992, *Christ on the Cross*, by Svend Havsteen-Mikkelsen. The altarpiece is the only large item of furniture that has survived the church fire of 1955. Others could be recreated in 1956 more or less in their old forms. This applies to the boxes of the north wall from 1760 and the pulpit, which date back to a major refurbishing in the years 1831–34.

This too is the origin of the altar rail and a set of large altar candlesticks which like the altarpiece are known to have been designed by Hetsch.

Colour scheme, repairs and fixtures. The interior of the church is dominated by the *refurbishing of 1956* by the architect B. Billund, who as far as possible repaired the damage from the fire of 1955 by restoring to the interior its appearance of simple, dignified Classicism.

Of the *oldest furnishings* it is known that in the 1720s it was thought that they had been extremely simple.

From the early 18th century, too, one gets a certain impression of the †pews, which bore strong marks of the military presence. Among the works of 1724 were nine new pews at the front with 'foliage and arms' for the use of the Commandant, the officers, the town corporation and their wives. Of the total of 24 rows of pews, the farthest back were free seats for the garrison, and in the gables of the pews there were folding seats 'for the soldiery'. From the registry of pews of 1728 one also sees that the church then had a number of †closed pews, that is cabinets with walls, ceiling, door and windows for respectable families of the citizens and officers of the town. They stood in a row down along the walls of the nave and in the west on and under the †organ loft of the church.

From the 1820s on work was done on *plans for a complete refurbishing*. In 1824 the architect G. F. Hetsch submitted a proposal for a new altar, and a number of coloured drawings still exist with proposals for furnishings which were made in 1827 by Johan Hanck (fig. 29, 41, 42). Their tone of simple Neoclassicism was to have a significant influence on the subsequent *refurbishing of 1831-34*. A working plan stipulated that in 1831 the altar, altar rail, chancel rail, pulpit and pews were to be renewed, while the galleries were to be 'altered' in 1832. In reality most of the work was not done until 1834.

If Hanck's proposal was not followed slavishly, it was partly because his drawings had no dimensions and therefore could not so easily be used as working tools; and partly because new contacts had been made in the meantime with G. F. Hetsch in Copenhagen, whose advice and drawings took on great importance – for example his drawing for the altar and altar rail, which is dated 1834 (fig. 27).

In a *restoration of 1872* the pews were replaced with a set of new ones with volute-ornamented gables, and at the same time the light tone of the furnishings had to give way to a darker one. After this the appearance of the church interior is known from the oldest photograph of the inside of the church.

The nineteenth-century look of the 'oak paint' was kept until a *restoration of 1903*, when the furnishings were given the light colouring that existed up until the fire of 1955 (fig. 49).

SEPULCHRAL MONUMENTS. Of the once so numerous sepulchral monuments only a few are preserved, first and foremost three sepulchral tablets from the late eighteenth century and four tombstones which must be dated within the period c. 1680-1780. To these we can add ten *coffin plates, coffin mountings etc. from the eighteenth century, now in the Fredericia Museum, and a number of churchyard monuments from the nineteenth century, of which the majority are cast-iron crosses.

The golden age of the sepulchral monuments was the 17th-18th centuries, when all even reasonably dignified burials were in the church floor and were therefore duly marked in the church interior. As a garrison church the St. Michaelis Church had its own distinctiveness. In 1769 *Danske Atlas* stated that no fewer than eight generals were buried here, including five commandants, and then lists the forest of military sepulchral banners that hung from the walls. For most officers there were two banners, for some there were three, and it was also common to have one's sword hung up by the grave.

The actual burials in the church were in the cheapest cases 'in the earth' with a tombstone laid over them. It was finer and no less common for the burial to be in a brick tomb, a proper burial chamber acquired by a particular family and reserved for its members, and whomever they would admit.

Even before the indoor burials ceased in 1805, one finds signs of the phasing-out of the old sepulchral monuments. The few old tombstones that survived were re-used as monuments in the churchyard. Coffin plates and mountings which were saved after the clearing of the burials must to a certain extent have been preserved at the church, until at some point they went to the Fredericia Museum. The remains of brick tombs under the floor could be observed when the floor was opened in 1956.